PARTICIPATIVNÍ PŘÍSTUPY V SOCIÁLNÍ PRÁCI

Ostravská univerzita 2016

Monika Bjelončíková, Kateřina Glumbíková,
Alice Gojová, Vendula Gojová

PARTICPATIVNÍ PŘÍSTUPY V SOCIÁLNÍ PRÁCI

I. díl

Monika Bjelončíková, Kateřina Glumbíková,
Alice Gojová, Vendula Gojová

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS

OSTRAVA 2016

Monografie představuje výstup projektu SGS02/FSS/2015 "Identifikace a analýza potřeb v oblasti bydlení obyvatel sociálně vyloučených lokalit" realizovaného v rámci Studentské grantové soutěže specifického vysokoškolského výzkumu na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity.

Název:
Participativní přístupy v sociální práci

Editorka:
Vendula Gojová

Autorky:
Monika Bjelončíková, Kateřina Glumbíková, Alice Gojová, Vendula Gojová

Recenzentky:
Mgr. et Mgr. Radka Janebová, Ph.D., doc. Mgr. Soňa Vávrová, Ph.D.

© Monika Bjelončíková, Kateřina Glumbíková, Alice Gojová, Vendula Gojová, 2016

© Ostravská univerzita v Ostravě, Fakulta sociálních studií

ISBN 978-80-7464-851-9

OBSAH

ÚVOD 5

1. Teoreticky ke konceptům zplnomocnění a participace v sociální práci 8

1.1 Moc a zplnomocnění 8

1.2 Koncepty participace v sociální práci 18

2. Participativní výzkum v sociální práci 26

2.1 Participativní výzkumný přístup - paradigma a světonázor 26

2.2 Akční výzkum - vymezení 30

2.3 Participativní výzkum zakotvený v komunitě 40

2.4 Etika v participativně orientovaných výzkumech 48

2.5 Participativní techniky využitelné ve výzkumu i praxi sociální práce 51

3. Participativní přístupy ve výzkumu pro sociální práci – zkušenosti z české praxe 59

3.1 Pohled výzkumnice akademičky a peer výzkumnice na realizaci výzkumu reintegrace matek samoživitelek žijících v azylovém domě do trvalých forem bydlení 60

3.2 Výzkum Identifikace a analýza potřeb v oblasti bydlení obyvatel sociálně vyloučených lokalit – pohled výzkumnic akademiček na jejich role, pohled komunitních partnerů 62

Závěr 79

Summary 81

Použité zdroje 82

Příloha č. 1 - reflexe konference Participativní přístupy v sociální práci 89

Příloha č. 2 – Metafyzika paradigmat šetření..... 95

ÚVOD

Téma participace a užívání participativních přístupů není ve výzkumu ani praxi sociální práce nijak nové. V sociální práci zemí západně od České republiky existují odborné skupiny složené z lidí, kterých se témata týkají, a sociálních pracovníků z praxe i z vědecko-výzkumných institucí, jež se tématem zabývají a výstupy svých bádání prezentují skrze odborná fóra (např. Centre for Social Justice and Community Action ve Velké Británii nebo Centre of Community Engagement Research na Goldsmiths University of London, Participatory Action Research & Organizational Change skupina v USA založená studujícími doktorské studium sociální práce, Community-Based Research Canada) nebo odborné časopisy (např. Commnunity Development Journal, Social Dialogue, Journal of Commnuity Practice). Také ve střední Evropě nestojí vztah participace a výzkumu v sociální práci stranou. Jsou pořádány mezinárodní konference, jejichž cílem je vytvoření prostoru pro debaty kolem tohoto tématu (např. konference pořádaná European Social Work Research Association v roce 2015, konference pořádaná ve stejném roce European Association of School of Social Work). Ani dění v České republice nezaostává a tématu se věnuje pozornost.

Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity, resp. tamní Katedra sociální práce se rozhodla jít cestou hlubšího bádání a širší diskuse na poli participativního výzkumného přístupu v sociální práci. Toto se děje na několika rovinách. V rovině výzkumu realizuje projekty orientované participativním výzkumným přístupem, v rovině vzájemného vztahu vědy a profese sociální práce zorganizovala první ročník konference o možnostech participativních přístupů v sociální práci, v rovině akademických počinů pro praxi sociální práce se její členky angažují v různých aktivitách či projektech na místní i celostátní úrovni.

Tato kniha předkládá výsek výše uvedených aktivit členek Katedry sociální práce a je prvním dílem dvoudílného celku, jehož cílem bude v prvním díle představit participativní přístupy ve výzkumu i v praxi sociální práce tak, aby byly ukotveny jak v relevantních teoretických konceptech, tak v konkrétních příkladech participativně orientovaných postupů sociální práce. Druhý díl pak bude představovat prostřednictvím vybraných případových studií možné aplikace poznatků dílu prvního do praxe.

Kolektiv autorek by tak chtěl přispět do české debaty o participativních přístupech v sociální práci. Kniha by měla sloužit akademické veřejnosti

(vzdělávajícím v sociální práci a studujícím sociální práci), ale také praxi sociální práce, zejména v oblasti posilování kompetencí komunit.
Cílem prvního dílu je předložit odborný text představující teoretická východiska participativních přístupů v sociální práci a diskutující o podobách a možnostech využití participativních přístupů v sociální práci, konkrétně v práci výzkumné prováděné jak sociálními pracovníky z praxe, tak akademiky pro praxi sociální práce.
Autorky mají v této publikaci tedy snahu ukotvit koncepty participace v sociální práci, vysvětlit koncepty moc a empowerment ve vztahu k participativním přístupům v sociální práci, předložit přehled (bez ambice aby byl vyčerpávající) různých typů/způsobů/projektů participativních přístupů při práci s klienty sociální práce, českých i zahraničních, seznámit s východisky a postupy participativního akčního výzkumu jako jednoho z typů výzkumu využitelných v sociální práci. Dále jako jeden ze specifických typů takového výzkumu představit v komunitě zakotvený participativní výzkum, přinést reflexi možností participativního výzkumu z pohledu komunitních partnerů a partnerů akademiků. To vše směřuje k závěrečné diskusi o podobách a možnostech participativních přístupů v sociální práci.
Autorky tedy nejen podávají informace o tématu v české sociální práci ne zcela ukotveném, ale také nabízejí své dosavadní drobné zkušenosti i jejich reflexi z více zainteresovaných stran.
Kniha je rozdělena do třech částí zabývajících se teoretickým ukotvení participativních přístupů, jejich propojením s výzkumnou činností a jejími příklady.
První část „Teoreticky ke konceptům zplnomocnění a participace v sociální práci" je orientována snahou autorek fenomén participace, resp. participativních přístupů, ukotvit v sociální práci a to jak ve vědě sociální práce, tak i v její praxi. Tato část je rozdělena do dvou kapitol a provází čtenáře tématem moci a zplnomocnění v sociální práci, přes jeho vztah s participací.
Součástí práce sociálních pracovnic a sociálních pracovníků je zjišťování, resp. podpora vyjádření potřeb lidí, sociálních aktérů, se kterými pracují. Na základě těchto zjištění pak společně stanovují strategie řešení potíží. Společná cesta sociálních pracovnic a klientů od pojmenování toho, co je potíží, co potřebujeme, po nalezení způsobu, jak bychom chtěli, aby byla potíž zmírněna nebo vyřešena, je činností, kterou akademici používající participativní přístupy vnímají jako činnost výzkumnou.
Proto je druhá část publikace věnována participativnímu výzkumu

v sociální práci. Kromě ukotvení výzkumného paradigmatu a seznámení s tímto typem výzkumu, uvádí autorky příklad konkrétní výzkumné metody v komunitě zakotveného participativního výzkumu, se kterým mají samy určitou zkušenost. Stejně jako ostatní výzkumné přístupy i participativní s sebou nese etický rozměr, kterému je věnována předposlední kapitola druhé části knihy. Tato část je uzavřena výčtem příkladů technik, které lze použít pro sběr dat jak v participativně orientovaném výzkumu tak praxi sociální práce. Pro zájemce je součástí publikace příloha druhá předkládající přehled používaných výzkumných paradigmat.

Třetí část pak představuje dva příklady participativně realizovaných výzkumů, jejichž ambicí bylo nejen obohatit akademickou diskusi, ale zejména přispět praxi sociální práce. Autorky si myslí, že tento příspěvek nemusí být vázán pouze na místo či organizaci, kde byly uvedené výzkumy realizovány, ale může být inspirací pro způsoby poskytování sociální práce. A v neposlední řadě místo přesahujícím příkladem spolupráce akademické sociální práce a praxe sociální práce.

Součástí publikace je také příloha shrnující reflexi účastnic a účastníků prvního ročníku konference Participativní přístupy v sociální práci, kterou uspořádala Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity na podzim 2015. Zjištění získaná touto reflexí se částečně odrážejí také v závěrech monografie, přičemž je využito potenciálu uvedené konference, kde bylo téma po celou dobu diskutováno ve skupinách složených z lidí, se kterými sociální práce pracuje, z lidí z praxe sociální práce a lidí z akademické oblasti. V tomto kontextu je diskutováno místo participativních přístupů v sociální práci a to jak vědě, tak profesi, přičemž pozornost je položena na vztah sociálních pracovnic a pracovníků z praxe a z akademického prostředí.

1. TEORETICKY KE KONCEPTŮM ZPLNOMOCNĚNÍ A PARTICIPACE V SOCIÁLNÍ PRÁCI

Alice Gojová

Tato část monografie je teoretickým úvodem k chápání pojmu participace v sociální práci. Téma participace a participativních přístupů je do značné míry spjato s konceptem moci a konceptem zplnomocnění. Těmito oblastmi se zabývá první kapitola, jež ústí právě v identifikaci vazeb mezi zmiňovanými koncepty a participativními přístupy v sociální práci. Kapitola následující seznamuje s konceptem participace obecně, s kontexty, ve kterých je užíván, jako i s profesními obory, ve kterých je s ním zacházeno. V této kapitole hraje klíčovou roli diskuse možných podob a stupňů participace a jejich kontextuální význam v sociální práci.

1.1 Moc a zplnomocnění

Pojem zplnomocnění, tolik v sociální práci frekventovaný, je obtížné definovat (Dominelli, 2000). Adams (2008) ho považuje za mnohovýznamovou myšlenku, která nabývá různých významů v různých kontextech. V akademickém diskurzu tematizuje vztah lidí a moci ve společnosti, v řečnickém jde o povzbuzování lidí v dosahování a uplatňování moci, jiní autoři vnímají zplnomocnění jako projev radikalismu. Cílem této kapitoly je představit různé pojetí zplnomocnění a jejich vztah ke konceptu moci.

Vybrané historické kořeny konceptu zplnomocnění

V anglické literatuře z oblasti sociální práce začíná být pojem hojně užíván v devadesátých letech dvacátého století (buď jako kriticky chápaný koncept nebo jako způsob reflektivní praxe) a vychází přitom podle Adamse (2008: 6-9, 50-58) z mnoha historických kořenů. K těm nejvýznamnějším patří:

1. Sociální aktivismus, který čerpá z hnutí za občanská práva černošského obyvatelstva a dalších amerických sociálních hnutí, která se začala rozvíjet v šedesátých letech dvacátého století. Významnou aktivistkou, která rozvíjela koncept zplnomocnění v sociální práci, byla Barbara Solomon, která v roce 1976 publikovala knihu „Black Empowerment: Social Work in Oppressed Communities".

2. Paulo Freire a jeho pedagogika osvobození, především kniha Pedagogika utlačených vydaná v roce 1972, ve které zdůrazňoval roli vzdělání, které může osvobodit občany od mocenských struktur tím, že budou schopni pojmenovat své problémy a analyzovat jejich příčiny. Vzdělání přitom podle Freireho musí vycházet z vlastních zkušeností.
3. Myšlenky neformálního vzdělávání dospělých a teorie řízení organizací byly inspirovány a ovlivněny prací americké sociální pracovnice a spisovatelky Mary Parker Follett[1].
4. Termín zplnomocnění začal být používán v osmdesátých letech minulého století organizacemi zabývajícími se právy dětí a rodičů.
5. Ve Velké Británii se koncept rozvíjel na základě tradice svépomoci a vzájemné pomoci, kterou velmi ovlivnil vznik a rozvoj družstevních záložen.[2] Dalším vlivem bylo dílo anglického spisovatele Samuela Smilese[3] „Self Help" z roku 1859 či práce Petra Kropotkina[4] z roku 1922, který pospolitost spojoval se vzájemnou pomocí.
6. Radikální a politický aktivismus kolektivních aktérů, k jehož rozšíření došlo především v šedesátých letech minulého století. Jeho představitelé vyzývali k přímým kolektivním akcím, prostřednictvím kterých mohou lidé společně ovlivňovat okolnosti svého života. Příkladem tohoto typů hutí v současnosti je například anglické Reclaim The Streets, americké Occupy Wall Street, u nás například Hnutí DUHA či epizodická aktivita „Děkujeme, odejděte!" v devadesátých letech minulého století (Císař, 2008).
7. Antipsychiatrické hnutí, které vzniklo ve Velké Británii v šedesátých letech pod vedením psychoanalytiků R. D. Lainga a D. Coopera a mimo jiné kladlo velký důraz na participaci uživatelů služeb (více např. Kalina, 2008).
8. Neformální pečovatelé a dobrovolníci, kteří začali formovat skupiny a organizace, skrze které kolektivně hájili svoje zájmy.

[1] Mary Parker Follett (1868-1933).

[2] Družstevní záložna je řízena a vlastněna svými členy (členy družstva), k hlavní činnosti patří přijímání vkladů svých členů a následné poskytování půjček. Často byly nazývány jako „banky pro chudé". První vznikla v polovině devatenáctého století v Německu, později se rozšířily do Velké Británie, Kanady a USA. V ČR vznikla první záložna roku 1858 ve Vlašimi. Jejich propagátorem se stal F. C. Kampelík, po kterém jsou v obecné češtině nazývány jako kampeličky. (Vencovský, 1999)

[3] Samuel Smiles (1812-1904) byl skotský spisovatel a reformátor.

[4] Petr Kropotkin (1842-1952) byl ruský anarchista prosazující ideály vzájemné pomoci a spolupráce.

9. Příjemci zdravotnických a sociálních služeb, kteří začali upozorňovat na svůj pohled na jejich situaci. Z počátku se jednalo především o lidi se zdravotním postižením či psychiatrické pacienty, kteří rozvíjeli hnutí na ochranu uživatelů služeb.

Mnohovýznamovost konceptu zplnomocnění

Podle Humphries (1996) je koncept zplnomocnění rozporuplný a je zapotřebí porozumět jeho zjevení v historických a sociálních souvislostech jevu politiky rovných příležitostí. Humphries kritizuje politiku rovných příležitostí a afirmativní akce, které vnímá jako naivní pokus o změnu sociálních struktur a jejichž implementaci provázela řada mylných předpokladů. Jedním z nich byl předpoklad, že určité uměle vytvořené kategorie (např. ženy, homosexuálové, etnické minority) jsou homogenní skupiny znevýhodněných. Podobně podle Fraserové (Fraserová, Honneth, 2004) afirmativní akce „pouze" korigují nerovné výsledky společenského uspořádání, ale nedochází ke kritice sociálních struktur, které nerovnost a nespravedlnost vyvolávají.[5]

Zplnomocnění je podle Dominelli (2000) akceptovatelné jak pro pravicové diskurzy sociální politiky, tak pro ty levicové usilující o sociální spravedlnost pro sociálně vyloučené skupiny. Pravicové chápání vychází z tradice idejí o svépomoci[6], levicové z aktivit sociálních hnutí, kritiky nerovnosti a oprese. (Adams, 2008)

Z tohoto důvodu jsou pojmy zplnomocnění a participace hojně užívány v sociálně-politických koncepcích a v odborné teoretické literatuře, často však bez jasnějšího obsahu. K tomu podle některých autorů (Payne, 2005; Thompson, 1998; Dominelli, 2000; Humphries, 1996) přispívá nevhodné užívání až zneužívání pojmu, který nabývá podoby dobře znějící odborné, politické nebo módní fráze.

Příkladem je Big Society (2012), projekt konzervativní vlády D. Camerona ve Velké Británii, který usiluje o zplnomocňování komunit, které chápe jako „masivní transfer moci z vlády na lokální komunity". Koncept se hlásí k myšlence komunitního zplnomocnění jako posílení lokální politiky a sousedství v rozhodování a plánování, usiluje o privatizaci veřejných služeb

[5] Podle Fraserové se afirmace zaměřuje na konečné výsledky a transformace na základní příčiny nespravedlnosti.

[6] Adams (2008) vnímá svépomoc jako jednu z forem zplnomocnění. Upozorňuje však na skutečnost, že svépomoc, alespoň ve Velké Británii, vycházela z hodnot středních tříd. Svépomoc často bývá stavěna do kontrastu k profesionální pomoci, proti které zdůrazňuje obhajování a sebeobhajování, samosprávu, anti-byrokracii, spolupráci a společné prožité zkušenosti.

a podporu obyvatel v jejich aktivnější roli ve společnosti. Myšlenky posílení „občanské a komunitní mobilizace" prosazovala i Labouristická strana T. Blaira na základě myšlenky tzv. Třetí cesty.[7] (Giddens, 2004)

Vztah zplnomocnění a moci

Definice zplnomocnění pracují se základem tohoto slova, kterým je moc. Některé navíc zmiňují politický vliv, kontrolu nad všemi aspekty života a dosahování sociální spravedlnosti. Friedmann (1996) uvádí čtyři diskurzy chudoby (byrokratický, moralistický, akademický a diskurz samotných chudých[8]). Pro téma zplnomocnění se jeví jako nosný diskurz akademický a diskurz samotných chudých. Oba pracují s konceptem bezmocnosti a zabývají se způsoby, jak ji překonat. Bezmocnost představuje znevýhodněný přístup ke zdrojům, chybějící politický vliv a je provázena pocity méněcennosti a podřízenosti.

Téma moci je nedílnou součástí teorií a praxe sociální práce (Anderson, 1996). Mnohé přístupy sociální práce si kladly a kladou za cíl změnu rozložení moci a můžeme si klást otázku, zda to je (a zda kdy byl) realistický cíl. Smith (2008) dodává, že sociální pracovníci jsou konfrontováni s paradoxní situací. Ačkoliv mají omezené možnosti změnit strukturální aspekty oprese, očekává se od nich, že budou zplnomocňovat své klienty.

Právě koncept moci tolik komplikuje chápání a následnou realizaci zplnomocňující praxe. Moc je problematickým a mnohoznačným konceptem. Jak jsme již uvedli, sociální pracovníci nemohou svým klientům moc „dát". Navíc sociální pracovníci jsou zavázáni mnoha legislativními předpisy, veřejnou zakázkou společnosti, pracují v různých organizacích. Z tohoto důvodu se mohou sociální pracovníci cítit bezmocní, neschopni jednat.

Adams (2008) se domnívá, že tuto skepsi sociálních pracovníků může narušit využití konstruktivistické perspektivy, která jim umožní měnit způsoby konstruování (či dekonstruování) životních situací klientů. Pokud jsou sociální struktury sociálně konstruovány, znamená to, že je možné je dekonstruovat, tedy měnit.

Moc můžeme podle Wallersteina (Anderson, 1996) rozlišovat jako *„power - to"* (jako kapacitu jednat) a *„power – over"* (jako dominanci nad druhými).

Také Adams (2008) chápe moc v několika významech. Jednak jako

[7] Třetí cesta je politickou alternativou mezi levicí a neoliberalismem britského sociologa A. Giddense.

[8] České překlady názvů diskurzů byly převzaty od Mareše (1999)

kapacitu, způsob, jakým využíváme naše schopnosti, náš potenciál. To odpovídá Wallersteinovu pojetí „power – to". Podobně ji definuje i Smith (2008) jako schopnost a kapacitu konat a dosahovat vlivu. Moc může být vykonávána jednou osobou na druhé, pozitivně ve smyslu podpory nebo ochrany, či v negativním smyslu donucování, zneužívání či týrání (ve smyslu Wallersteinova *„power – over"*). Dalším znakem moci je podle Adamse to, že moc je mezi různými lidmi a skupinami různě rozdělena a může mít preventivní roli (př. může chránit před určitými událostmi).

Adams (2008: 60) na základě svých výzkumů zplnomocňující praxe (např. výzkum protestujících studentů či analýza historie protestů vězňů) konstatuje, že zplnomocňující praxe může probíhat mnoha způsoby a nemusí se jednat pouze o vzájemnou konfrontaci „slabších" a „mocnějších", ale „spíše o uplatnění moci s ostatními lidmi než nad nimi". Zároveň Adams (2003: 3) podotýká, že „sociální pracovníci potřebují zplnomocnění, aby interpretovali svoji praxi jako transformační."

Pokusme se tedy na základě tematizace pojmu moci porozumět konceptu zplnomocnění. Podle Thomase a Piersona (Thompson, 1998, Adams, 2008) se teorie zplnomocnění zabývají tím, jak lidé dosahují vlivu nad svými životy, jak dosahují svých zájmů jako skupina. Jako metoda se používá tam, kde je třeba posílit moc lidí, kteří ji nemají. Wallerstein (Anderson, 1996: 70) definuje zplnomocnění jako „sociální akci, která podporuje participaci lidí, organizací a komunit, jejímž cílem je individuální a komunitní kontrola, politický vliv a zlepšení kvality komunitního života a sociální spravedlnosti". Podle Anderson (1996) můžeme za zplnomocňující označit aktivitu, která umožňuje přístup ke komponentům moci, za které považuje: vědění, dovednosti, rozhodování, sítě a zdroje. Stejně tak Ledwith (2011) považuje moc za klíčový koncept zplnomocnění. Podle jejího názoru můžeme konfrontovat znevýhodnění a exkluzi jen skrze ovlivňování sociálních, politických a ekonomických struktur a procesů.

Zplnomocnění jako proces, metoda a cíl

Zplnomocnění je možné pojímat jako **proces** (Elisheva, 2004; Dominelli, 2000, Coulshed, Orme, 1998), **metodu** sociální inkluze (Mullaly, 1997), ale také jako **cíl**, výsledek intervencí sociální práce (Ahmad in Doel, Shardlow, 1998 Mullaly, 1997; Dominelli, 2000, Coulshed, Orme 1998).

Jako **proces** vymezuje zplnomocnění Mullaly (1997: 167): „zplnomocnění je typicky chápáno jako proces, skrze něhož lidé redukují svou bezmocnost a odcizení a získávají větší kontrolu nad všemi aspekty svých životů a svého

sociálního okolí". Podle Ledwith (2011) proces zplnomocnění probíhá skrze kritické uvědomění a participaci v lokálních záležitostech.

Zplnomocnění jako **metodu** vymezuje Adams (2003: 8): „zplnomocnění může být definováno jako takové prostředky, jimiž se jednotlivci, skupiny nebo komunity stávají schopnými převzít kontrolu nad okolnostmi svých životů a dosahovat svých vlastních cílů a tak se stávají schopnými směřovat úsilí k pomoci sobě i jiným a maximalizovat kvalitu svých životů". V případě metody jde o způsob práce sociálních pracovníků, který zvyšuje moc lidí (Thomas, Pierson in Adams, 2003).

Pojetí zplnomocnění jako **cíle** znamená, že se jedinec či skupina stane nezávislá a samostatná v řešení svých problémů a v rozhodování (Walters, Lygo-Barker, Strkljevic, 2001). Kirst-Ashman a Hull (1997) vidí ve zplnomocňování diskriminovaných skupin a lidí trpících sociální a ekonomickou nespravedlností legitimní cíl sociální práce.

Rozdíl mezi chápáním zplnomocnění jako procesu a výsledku lze stručně shrnout. V procesu zplnomocňování jde o realizaci aktivit, jež směřují k získání větší moci. Být zplnomocněn znamená získat určité kvality. (Walters, Lygo-Barker, Strkljevic, 2001)

Chápání zplnomocnění jako procesu nebo cíle se navzájem nevylučuje. Zplnomocňující proces může vést k výsledku zplnomocnění (Walters, Lygo-Barker, Strkljevic, 2001). Vztah mezi procesem a výsledkem nemusí být pojímán jen lineárně. Podle Mondrose a Wilsona (Hardina, 2002) je zplnomocnění procesem, jehož zplnomocňující výsledek může následně povzbuzovat participaci v dalším zplnomocňujícím procesu. Proces zplnomocňování však nemusí nutně do výsledku zplnomocnění vyústit. (Dominelli, 2000; Fook in Smith 2008).

Ahmad (Doel, Shardlow, 1998) shrnuje čtyři způsoby chápání zplnomocnění v sociální práci:

1. Zplnomocnění jako étos a ideologie sociální práce. Moc je chápána jako centrální element sociální práce a jsou zdůrazňovány stejné šance pro všechny občany.
2. Zplnomocnění jako služba a prostředek sociální práce. Profesionální úsilí směřuje k ovlivňování politiky, objevování silných stránek utlačovaných skupin a komunit a k jejich zapojování do procesů rozhodování.
3. Zplnomocnění jako praxe sociální práce je aktivita pomáhající získat lidem kontrolu nad svými životy.

4. Zplnomocnění jako monitorování sociální práce zahrnuje identifikaci a zaznamenávání změn plynoucích ze zplnomocňující praxe a evaluaci těchto změn uživateli sociálních služeb.

Individuální a strukturální zplnomocnění

V procesu zplnomocnění je podle Dominelli (2000) třeba zplnomocnění podporovat na individuální a strukturální úrovni. Pouze na individuální úrovni, zaměřené na změny na úrovni jednotlivců, jejich chování a kompetencí je zplnomocnění nedostatečné, strukturální zplnomocnění zaměřené na systémové nerovnosti a strukturální zdroje zase samo o sobě nese riziko znemožnění zplnomocnění na individuální úrovni. „… změna se musí objevit na individuální nebo osobní úrovni a na strukturální úrovni. Změna musí nastat v klientově chování, repertoáru profesionálních dovedností, organizaci sociálních služeb, v kulturním a hodnotovém systému společnosti tak, aby základy sociálních vztahů mohly být změněny. Jedině potom může dojít ke zplnomocnění ve smyslu zrovnoprávnění." (Dominelli, 2000: 130).

Zplnomocnění je transformativní koncept, ale bez kritické strukturální analýzy (tedy strukturální úrovně zplnomocnění) je příliš často naivně chápán jako zvyšování sebeúcty na osobní úrovni. Zplnomocňování pouze na individuální úrovni odpovídá paradigmatu individualizace sociálních problémů, ve kterém je jako příčina vzniku potíží vnímána patologie na osobní úrovni (Ledwith, 2011)

O individuálním a komunitním zplnomocnění píše také Rissell (Anderson, 1996). Komunitní zplnomocnění je podle něj spojeno s redistribucí zdrojů. Sestavil jakýsi žebříček postupujícího zplnomocnění od osobní úrovně až po kolektivní politickou a sociální akci, z něhož je patrno, že osobní zplnomocnění považuje za první krok ke zplnomocnění kolektivnímu.

Stupně zplnomocnění (podle Andersona, 1996: 70):

1. osobní zplnomocnění
2. skupiny vzájemné pomoci
3. identifikace témat, kampaně
4. komunitní organizace
5. participace v komunitní organizaci, koalice a obhajování
6. kolektivní politická a sociální akce

Poněkud skeptičtěji se k možnostem zplnomocňování vyjadřuje Thompson (1998), který koncept analyzuje s využitím PCS analýzy (P = personální, C = kulturní, S = strukturální úroveň), kterou využívá k porozumění diskriminaci

a útlaku. Na zplnomocnění se podle Thompsona můžeme dívat z těchto perspektiv:

- Personální – jednotlivcům je pomáháno, aby získali větší kontrolu nad svými životy, například skrze zvýšení sebevědomí a sebeúcty.
- Kulturní – diskriminace a stereotypy mohou být narušeny pokusem ovlivnit opresivní kulturu, ve které jsou normy a zájmy dominantní skupiny prezentovány jako normální a přirozené. Zplnomocňování na této úrovni je spojeno se zvyšováním uvědomění o ideologiích založených na nerovnosti.
- Strukturální – vztahy moci jsou zakořeněny ve struktuře společnosti a zplnomocnění na této úrovni zahrnuje vymýcení strukturálních nerovností. To umožňuje hromadná politická reakce a programy aktivit vedoucích k sociální změně.

Thompson (1998) vidí úlohu sociálních pracovníků především v personálním zplnomocnění. Připouští jejich angažovanost také na kulturní úrovni, například tím, že odmítají jazyk, který diskriminuje některé skupiny obyvatel. Změna na strukturální úrovni přesahuje oblast působnosti sociálních služeb a sociální pracovníci mají jen malé šance strukturální změny ovlivnit. Thompson (1998) však podotýká, že čím vyšší je zplnomocnění na personální a kulturní úrovni, tím roste potenciál pro změnu na úrovni strukturální.

Thompson (1998) graficky znázorňuje vztahy mezi jednotlivými úrovněmi zplnomocnění (schéma č. 1).

Schéma č. 1: Vztahy mezi jednotlivými úrovněmi zplnomocnění

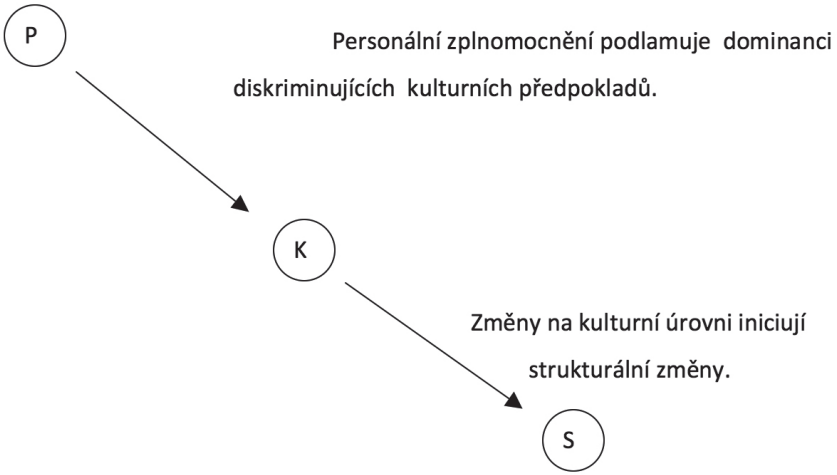

Zdroj: Thompson, 1998: 212

Autorka Lee (2001) píše o úrovních zplnomocnění a dělí je na osobní (personální) úroveň, interpersonální a politickou úroveň. Při jejich koncipování vychází z ekologického přístupu Germanina a Gittermena (1980) a aplikuje postupy Freira (procesy uvědomění a kritického vzdělávání). Po té, co procesy proběhly na osobní a interpersonální úrovni (tou Lee myslí rodinu, místní společenství atd.), mohou skupiny „začít jednat jako komunity" (Lee, 2001: 52). Oprese je podle jejího názoru politický problém, proto vyžaduje řešení na úrovni politiky. Toho mohou znevýhodnění dosáhnout především kolektivní akcí.

Lee (2001) ve své práci vytváří určitý model zplnomocňující praxe, který je vystavěn na základech ekologického přístupu a sociálního konstruktivismu (schéma č. 2)

Schéma č 2: Zplnomocňující přístup v ekologické perspektivě

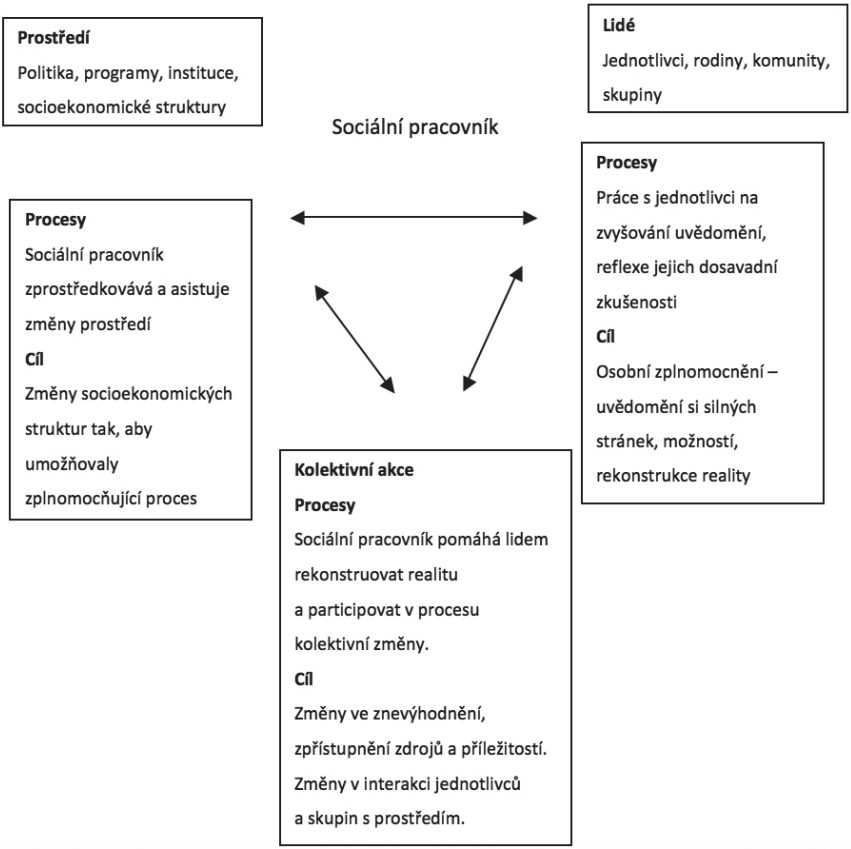

Zdroj: Lee, 2001: 45, upraveno autorkou

Měření zplnomocnění

Pokud mluvíme o zplnomocnění jako o výsledku, je třeba si klást otázku, zda nechat míru zplnomocnění na vlastním posouzení daného subjektu, či přistoupit k určitým indikátorům, na základě kterých bychom mohli míru zplnomocnění stanovit.

Koncept měření nabízí například autorky Alsop a Heinsohn (2005: 4). Podle nich je zplnomocnění osobní kapacita učinit efektivní rozhodnutí a schopnost proměnit volby do požadovaných činností a výsledků. Individuální zplnomocnění je podle jejich názoru ovlivněno dvěma faktory:

osobnostní předpoklady[9] a příležitosti. [10] Shrnují, že „míra zplnomocnění je měřena existencí volby, jejím využitím a dosažením."
Vzhledem k problémům samotný pojem zplnomocnění definovat, je iluzorní domnívat se, že budeme schopni vytvořit objektivní nástroj k jeho měření. Pokud ovšem chceme reflektovat možnosti využití konceptu v praxi, musíme také vytvořit nástroj, kterým budeme rozsah a míru zplnomocnění reflektovat.

1.2 Koncepty participace v sociální práci

Croft a Beresford (2002) nepovažují myšlenku participace v sociální práci za nikterak novou a vlastní tvrzení ve své publikaci dokládají několika příklady z historie. Myšlenky zapojení a zplnomocnění byly klíčovými koncepty mnoha sociálních pracovníků, i když se dlouhou dobu nestaly jedním z hlavních proudů. Například již Seebohm Report z roku 1968 doporučoval participaci občanů při plánování a poskytování služeb. Deakin a Wilmott v jejich průkopnické studii participace v londýnských sociálních službách z roku 1979 zjistili jen malou míru participace uživatelů sociálních služeb. Podle studie Sainsburry z roku 1982 šedesát procent uživatelů vyjadřovalo názor, že sociální pracovníci jednají v rozporu s jejich vyjádřenými přáními. Proslulou se stala kniha Client Speaks autorů Mayera a Timmse z roku 1970, ve které popisují vysokou míru neporozumění sociálních pracovníků svým klientům. Na základě nejen těchto podnětů se začaly koncepty participace a zapojení v sociální práci výrazněji diskutovat. Přesto mezi různými autory panovaly a panují různé představy o jejich obsahu.
Johnson (Adams, 2008) rozlišuje čtyři modely participace: vědecký, manažerský, tržní a vycházející ze sociální spravedlnosti, ve kterých můžeme identifikovat zájmy, kterými je participace vedena. Podrobněji o tom pojednává níže také White (1996).

[9] Autorky Alsop a Heinsohn (2005) do osobních předpokladů řadí: psychologické vlastnosti, informovanost, sociální kontakty, materiální a finanční zázemí.

[10] Příležitostmi mají na mysli legislativní podmínky, pravidla a normy ve společnosti.

Tabulka č. 1: Modely participace podle Johnson

model	charakteristika
vědecký	zlepšení výsledků služeb zajištění účinnosti služeb
manažerský	zlepšení efektivnosti nákladů zvýšení efektivnosti zlepšení bezpečnosti a kvality služby
tržní	zvýšení podílu na trhu poskytování služeb, které naplňují potřeby zákazníků
vycházející ze sociální spravedlnosti	prosazování lidských práv a demokracie dosahování posunu moci/ zplnomocnění dosahování rovnosti posilování občanství udržování veřejné odpovědnosti

Zdroj: Adams, 2008: 36

Vztah participace a zplnomocnění

Participace je vnímána jako prostředek ke zplnomocnění a zároveň jako cíl zplnomocňujícího procesu (Adams, 2008; Schuringa, 2007; Henderson a Thomas 2007). Participace sama o sobě však není garancí zplnomocňujícího procesu nebo dokonce může zplnomocnění bránit (White, 1996; Ngunjiri, 1998). Podle několika výzkumů realizovaných Beresfordem a Croft (2002) se lidé chtějí aktivně podílet na rozhodování o způsobech poskytování sociální práce a dalších služeb, které ovlivňují jejich životy. Kromě toho, že participace je podle výše uvedených autorů občanským právem, přispívá ke zvyšování zodpovědnosti lidí za řešení problémů, které je pak účinnější a méně náročné na náklady.

Podle Coulshed a Orme (1998) model zplnomocnění akcentují participaci je založený na silných stránkách klienta a jeho schopnostech, ne na jeho slabosti a patologii. Klient významně participuje na rozhodování o pomáhajícím procesu a jeho okolí je vnímáno jako zdroj možných prostředků, ne jako překážka či komplikace.

V oblasti české sociální práce byl v rámci diplomové práce Fojtíkové (2007) realizován výzkum, který zjišťoval vzájemnou souvislost mezi vybranými znaky zplnomocnění (participací, mírou kontroly a kritickým uvědoměním) u účastníků jednoho komunitního projektu. Konkrétně bylo sledováno, zda a jak stupeň zapojení a forma účasti obyvatel na dění v projektu ovlivňuje míru

kritického uvědomění a rozsah pociťované kontroly nad projektem. Výsledky výzkumu potvrdily vztahy mezi těmito znaky. Rodiny, které více participovaly na realizaci projektu, více vnímaly možnost dění ovlivňovat a také si byly častěji vědomy širšího významu své participace (projev kritického uvědomění). Zároveň se ukázala jako efektivnější aktivní participace (tvorba aktivit) před participací pasivní (pouhá účast na aktivitách). S vyšší mírou zapojení a aktivní participací byla těsněji spojena vyšší míra kritického uvědomění, spíše než míra pociťované kontroly. Vyšší míra kritického uvědomění však byla také častěji než míra pociťované kontroly identifikována u rodin s pasivní participací nebo žádnou participací. To podle autorky výzkumu (Fojtíková, 2007) může znamenat, že míra kritického uvědomění je v porovnání s mírou pociťované kontroly méně vázána na způsob a rozsah participace. Během výzkumu však byla identifikována i skupina participujících rodin, která nepociťovala žádný vliv. Výsledky výzkumu tak potvrdily, že participace sama o sobě nemusí být zárukou pocitu kontroly nad projektem a nemusí přispívat ke zplnomocnění. Výsledky výzkumu korelují s názorem White (1996), která podotýká, že participace nemusí vždy znamenat sdílení moci.
Můžeme shrnout, že za žádoucí je v sociální práci považována participace, která narušuje vzorce moci, což znamená, že ze strany klientů dochází k partnerství, je jim delegována moc a vykonávají občanskou kontrolu.

Žebříky participace

Také Adams (2008) považuje zplnomocnění a participaci za překrývající se koncepty. Argumentuje tím, že formy či úrovně participace jsou závislé na míře sdílené moci a ve své publikaci přináší přehled tematizace obou konceptů. Vychází ze stupňů participace podle Arnstein a Wilcoxe, přidává „žebřík" participace podle Hart a modely zplnomocnění podle Rocha, aby doložil souvislost mezi zvyšující se participací (či stupněm participace) a zplnomocněním. (viz tabulka č. 2)
Různým úrovním participace se věnovala již Arnstein v roce 1969. Její žebřík je sestaven z osmi příček od nejnižší do nejvyšší míry participace, které třídí do tří hlavních kategorií: neúčast (manipulace, terapie), tokenismus (informování, konzultování, zapojení), občanský vliv (partnerství, delegovaná pravomoc, občanská kontrola). Arnstein (2004) vidí zplnomocňující potenciál pouze v participaci v pojetí partnerství, delegované moci a občanské kontroly. Pouze tyto stupně, oproti zbylým stupňům (manipulace, terapie, informování, konzultace atd.), poskytují participantům kontrolu a tím možnost věci ovlivňovat[11].

[11] Příklad aplikace žebříku zplnomocnění podle Arnstein najdeme v kapitole 3.2 této publikace.

Na různé úrovně participace odkazuje také Wilcox (Anderson, 1996; Winter a Munn-Giddings 2001; Wilcox, 1994). Nejnižší, první úroveň participace je informování, kdy je občanům sděleno, co je v plánu, nemají téměř žádnou možnost to ovlivnit. Druhým stupněm jsou konzultace, při kterých jsou lidé tázáni na názor, zpětnou vazbu. Třetí úrovní je zapojení lidí do rozhodování. Čtvrtá úroveň spočívá ve společném jednání, ve společném uskutečňování plánů. Největší občanské moci je dosaženo, když profesionálové podporují nezávislé iniciativy, například skrze finanční podporu či poradenství.

Tabulka č. 2: Participace a zplnomocnění: žebříky, modely a úrovně

Arnstein (1969) Žebřík participace	Hart (1992) Žebřík participace[12]	Rocha (1997) Modely zplnomocnění[13]	Wilcox (1994) Pět stupňů (nehierarchických)
Příčka 8: Občanská kontrola	Příčka 8: sdílení rozhodování s dětmi a mládeží	Příčka 5: politické zplnomocnění	Podpora nezávislých komunitních zájmů
Příčka 7: delegovaná pravomoc	Příčka 7: akce iniciované a vedené dětmi a mládeží		
Příčka 6: partnerství	Příčka 6: akce iniciované dospělými pracujícími s dětmi a mládeží	Příčka 4: sociopolitické zplnomocnění	Společné jednání
Příčka 5: zapojení	Příčka 5: dospělí konzultují s dětmi a mládeží a informují je	Příčka 3: zprostředkované zplnomocnění	Společné rozhodování

[12] Roger Hart aplikoval žebřík participace podle Arnstein na práci s dětmi a mládež a rozpracovává ho na příkladech práce s dětmi a mládeží.

[13] Modely zplnomocnění se pohybují na kontinuu individuální účast – komunitní účast.

<table>
<tr><td>Příčka 4: konzultace</td><td>Příčka 4: dospělí přidělí dětem a mládeži určitou roli a informují je o jejich zapojení</td><td rowspan="2">Příčka 2: upevněné individuální zplnomocnění</td><td>konzultace</td></tr>
<tr><td>Příčka 3: informování</td><td>Příčka 3: tokenismus – děti a mládež se mohou vyjádřit, ale ve skutečnosti mají velmi malou možnost věci ovlivnit</td><td rowspan="3">Informování</td></tr>
<tr><td>Příčka 2: terapie</td><td>Příčka 2: „dekorace“ – děti a mládež jsou využity k propagaci projektu</td><td rowspan="2">Příčka 1: atomistické individuální zplnomocnění</td></tr>
<tr><td>Příčka 1: manipulace</td><td>Příčka 1: „manipulace“ – dospělí s dětmi manipulují, aby je využili pro svoje zájmy</td></tr>
</table>

Zdroj: Adams, 2008: 70

Typy participace

Ngunjiri (1998) upozorňuje na možné negativní důsledky užití participativních metod. V této souvislosti píše o destruktivní participaci, která je překážkou v dosažení zplnomocnění. White (1996) podotýká, že participace nemusí vždy znamenat sdílení moci (viz shodně stupně participace podle Arnstein či Wilcoxe). Participace má podle jejího názoru potenciál narušit vzorce dominance, ale je třeba se zabývat zájmy, které za participací stojí. Zdůrazňuje, že zapojení lidí pouze do implementace projektu je nedostatečné a jejich participace je nutná také v oblastech řízení a rozhodování. Podle White (1996) všechny projekty obsahují zájmy všech zúčastněných stran a ty se navíc v čase stále proměňují. Participace je dynamickým procesem a jako koncept může být využívána pro prosazení dílčích zájmů některé ze skupin a tím může docházet k jejímu zneužití.

Autorka tak zpochybňuje časté spojování participace s ideály dobré správy a s nekritickými koncepty občanské společnosti. Rozlišuje různé typy participace na základě identifikace zájmů a funkcí participace. Při nominální participaci se organizace snaží o legitimizaci své existence a činnosti. Klienti participují formálně, protože jim tato formální participace přináší inkluzi a pouze účelově využívají výhod projektu či programu. Při instrumentálním typu je participace klientů chápána jako doplňující zdroj a má vést především ke snížení nákladů. Při representativní participaci jsou lidé přizváni k participaci, protože organizaci zajímá jejich názor a chce, aby lidé ovlivňovali podobu projektu. Realizátoři projektu si tak snaží zajistit jeho udržitelnost. Představa transformačního typu participace jako cesty ke zplnomocnění je postavena na teoriích, které vidí klienty jako znevýhodněné a nevědomé. Participace jim má pomoci v získání větší důvěry v sebe sama a k poznání mechanismů dominance a nerovné distribuce moci. Zplnomocnění může být dosaženo pouze na základě aktivit „ze zdola" a role sociálního pracovníka spočívá v podporování a facilitování.

White (1996) ve své typologii upozorňuje, že zplnomocnění může být i opravdovým zájmem organizace, pokud pracuje v solidaritě s chudými a znevýhodněnými. Dále dodává, že sami klienti zpočátku zplnomocnění jako cíl neidentifikují a obvykle se soustředí na více bezprostřední, konkrétní a hmatatelné zájmy a cíle. Zplnomocnění tak zpočátku může být pouze cílem organizace a až v průběhu projektu začíná být tento cíl identifikován také klienty. Transformační participace usiluje především o transformaci vědomí lidí o sociální realitě. Participace se tak stává jak prostředkem ke zplnomocnění, tak cílem samotným. Popsané typy participace jsou pozitivní. White (1996) v nich předpokládá určitou shodu či kompatibilitu mezi zájmy klientů a organizací. Participace je ale také proces, ve kterém mezi jednotlivými zájmy mohou vznikat tenze, či může dojít k prosazování zájmů jen jedné ze stran.

Tabulka č. 3: Typy participace podle White

typ participace	zájmy v participaci z perspektivy „z vrchu dolů" *(jaký zájem na participaci mají ti, kdo projekty navrhují a realizují).*	zájmy v participaci z perspektivy „ze zdola nahoru" *(jak sami klienti vidí svoji participaci a co od ní očekávají)*	funkce participace
Nominální	legitimizace	inkluze	Exhibice
Instrumentální	snížení nákladů	vklad, investice	Prostředek
Representativní	udržitelnost	vliv na projekt	Hlas
Transformační	zplnomocnění	zplnomocnění	prostředek ke zplnomocnění, participace jako cíl

Zdroj: White, 1996: 7

Na podobnou situaci upozorňuje také Croft a Bereford (2000), když zdůrazňují, že participace může být využito k zapojení jen některé skupiny, k odkládání rozhodnutí nebo k legitimizaci již předem rozhodnutých záměrů.

Využití participace v sociální práci

V rámci mikroúrovně praxe sociální práce lze participativní přístup uplatnit jako způsob práce, který je založen na spolupráci odborníka (v našem případě sociálního pracovníka) a neodborníka (klienta). Nejedná se o práci s klientem a pro klienta, ale o práci prováděné spolu s klientem. Tato spolupráce je zplnomocňující interakcí mezi sociálním pracovníkem a klientem, v níž je klient považován za toho, kdo je schopen nalézt řešení své situace, a za toho, kdo je odborníkem na řešení své životní situace (Tolman, Brydon-Miller, 2001).

Spolupráce klienta a sociálního pracovníka vede k nastolení důvěry mezi oběma aktéry a umožňuje odpovídat na konkrétní potřeby participantů, jelikož vychází přímo z nich a z jejich životního prostředí (Schuman, Abramson, 2000). Společně tvořená řešení nesou posléze určitý emocionální náboj vedoucí ke ztotožnění se s nimi, k angažovanosti v jejich aplikaci a k přijetí odpovědnosti za jejich realizaci (Tolman, Brydon-Miller, 2001).

Seikulla a Arnkil (2013: 23) v této souvislosti ve svém výzkumu dospěli k závěru, že spolupráce s klienty měnila pohled pracovníků na jejich profesní identitu.

Na makroúrovni lze participativní přístupy v sociální práci využít v rámci výzkumů zplnomocňujících sociální aktéry k vyjádření jejich názorů a potřeb, které mohou sloužit k podkladovým analýzám pro tvorbu koncepce sociálních politik, a to nejen na lokální úrovni. Možností je využití participativních typů výzkumu (Babbie, 2005; Winter, Munn-Giddings, 2001; Stringer, 2007, a další), které se rozvinuly jako kritika tradičních výzkumných přístupů, které byly vnímány jako elitářské a stavěly subjekt výzkumu do pozice objektu. Pokud se lidé chápou „jako výzkumníci, automaticky znovu získávají moc nad věděním" (Babbie, 2005: 310). V rámci paradigmatu participačního akčního výzkumu je výzkumník chápán jako prostředek pro znevýhodněné skupiny, aby „mohly efektivně jednat ve vlastním zájmu" (Babbie, 2005: 309). Jedná se také o metodu výzkumu, ve které je pozitivní sociální změna hlavním cílem a která umožňuje lidem zkoumat jejich problémy, analyzovat je a přicházet s řešením (Seymour-Rolls, Hughes, 2009). Blíže se tomuto výzkumnému přístupu budeme věnovat v dalších kapitolách této monografie.

Mezi hlavní překážku využití participace v praxi sociální práce patří podle Adams (2008) strukturální nerovnováha moci mezi sociálním pracovníkem a klientem, diskriminace klientů a neochota sociálních pracovníků, kteří se mohou obávat ztráty statusu, ztráty zaměstnání, soustředit se na rychlé vyřešení konkrétních potíží klienta.

2. PARTICIPATIVNÍ VÝZKUM V SOCIÁLNÍ PRÁCI

Jak naznačuje předchozí kapitola, participativní přístupy lze využít také na makroúrovni a to prostřednictvím výzkumných aktivit, jejichž výsledkem může být zplnomocňování lidí a/k ovlivňování veřejných politik. Úkolem této části monografie je proto přiblížit participativní výzkumný přístup v sociální práci. Představitelem tohoto přístupu je akční výzkum, jehož jednotná definice neexistuje, tudíž je naším cílem jeho stručné vymezení za použití různých perspektiv vybraných autorů, kteří se touto problematikou zabývají. Podkapitola první seznamuje s participativním paradigmatem výzkumu a jeho ontologickými, epistemologickými a metodologickými hledisky, které pramení z participativního světonázoru. Následující podkapitola je pak členěna do částí přibližujících danou problematiku na základě vybraných definicí akčního výzkumu, shrnujících vývoj akčního výzkumu napříč generacemi, popis jeho typů a charakteristiku jeho hlavních rysů. Podkapitola, Participativní výzkum zakotvený v komunitě, představuje jeden ze specifických typů akčního výzkumu ve snaze upozornit na jeho základní principy a postupy. Část Etika v participativním výzkumu je věnována tématu, které je často ve výzkumech i v sociální práci opomíjeno. Kapitolu uzavírá část přinášející seznam příkladů technik, které lze využít je sběru dat v participativně orientovaném výzkumu a/nebo praxi sociální práce.

2.1 Participativní výzkumný přístup - paradigma a světonázor

Monika Bjelončíková

Přemýšlení o paradigmatu nebo o světonázoru jako o zastřešujícím rámci, který organizuje náš přístup k bytí na světě, se stal samozřejmostí od vydání Kuhnovy publikace *Struktura vědeckých revolucí* z roku 1962. Kuhn na příkladu exaktních přírodních věd ukázal, že vědecký výzkum se odehrává v určitém uceleném rámci, v určitém paradigmatu[14], které organizuje naše vnímání a přemýšlení. Ideu paradigmatu zastřešuje světonázor.
Výzkum prováděný v západních zemích bývá často orientován pozitivistickým světonázorem – pohledem, který vidí vědu separátně od každodenního života a výzkumníka jako subjekt v rámci světa separovaných objektů.

[14] Přehled užívaných výzkumných paradigmat a jejich vysvětlení nabízí pro zájemce příloha č. 2 této monografie.

V takové perspektivě je mysl a realita oddělena. Reason a Bradbury (2008) přitom vycházejí z teze, že positivistický světonázor již přežil svou užitečnost, jak píše i Habermas (1981), modernismus je dominantní, ale mrtvý.
Moderní věda a průmyslová revoluce přispěly k pokroku hlavně v oblastech materiálního blaha a kontroly nad našimi životy. Negativní důsledky tohoto pokroku dnes můžeme vidět v ekologické devastaci, lidské a sociální fragmentaci a v duchovním zbídačení. Foster (1985) dokonce předvídá, že pokud selžeme v přechodu na nové způsoby myšlení, naše civilizace poklesne a upadne.
Gregory Bateson (in Foster, 1985) píše o nejdůležitějším úkolu, který je před námi - naučit se přemýšlet novými způsoby. Byl hluboce znepokojen tím, čemu říká epistemologické chyby našich dob, a jejich důsledky pro spravedlnost a ekologickou udržitelnost. Tyto chyby jsou vbudovány do našeho způsobu myšlení. Ústřední výzvou dnešní doby je tedy dle Batesona změna světonázoru (Reason, Bradbury, 2008).
Tento nově objevující se světonázor bývá popisován jako systemický, holistický, relační, ženský, zkušenostní. Avšak jeho definující charakteristikou je, že je participativní. Náš svět se neskládá z oddělených věcí, ale ze vztahů, kterých jsme spoluautory. (Reason, Bradbury, 2008) Participujeme v našem světě, takže realita, kterou zažíváme je spolu-výtvor zahrnující primární danosti kosmu, lidského cítění a výkladů. Pro akční výzkum je výstižná participativní metafora. Protože když se spolupodílíme na vytváření našeho světa, jsme již ztělesněné a dýchající bytosti, které nutně konají – což Reasona a Bradbury (2008) přivádí k rozvaze o tom, jak soudit kvalitu našich činů.

Hlediska participativního výzkumného přístupu

Výzkumné přístupy lze obecně nahlížet ze tří hledisek – ontologického, epistemologického a metodologického. V následujícím textu se také na participativní výzkumné přístupy z těchto perspektiv podíváme.

Ontologie

V centru participativního světonázoru je porozumění základní podstatě kosmu, který obýváme a spoluvytváříme. Filozofové - panexperientialisti[15]

[15] Doktrína související s panpsychismem o tom, že všechna hmota je schopná zažít zkušenost. ´Panexperientialism´ etymologicky - ´pan´ znamená všechno z celku nebo univerzálnosti, ´experience´ znamená to, co volně vyplyne z akce, situace, události, či jiné interakce člověka (nebo zvířat, rostlin, buňky až po atomy, elektrony atd.) se vším vyskytujícím se v kosmu, který obýváme. Všichni představitelé, jako např. Alfred Whitehead, Bertrand Russell, Gottfried Leibniz nebo William James, byli ovlivněni René Descartem a jeho dílem o dualismu mysli a duše.

zdůrazňují, že hmota a vědomí nejsou ontologicky[16] odděleny, ale jsou věčné, vzájemně se doplňující reality (viz např. de Quincey, 1999; Griffin, 1998) a že hmota a psychika jdou vždy ruku v ruce (de Quincey, 1999). Žijeme v participativním světě, kde je prvotní daností bytí, ve kterém tělo a mysl aktivně participují ve spolu-vytvářejícím tanci, což vede k realitě, kterou prožíváme (de Quincey, 1999). Subjekt a objekt jsou vzájemně závislé. Proto je participace fundamentální pro podstatu bytí. Participace je ontologickou daností (Heron, 1996; Heron, Reason, 1997). Jestli jsme součástí celku, tak v rámci něho jsme nutně i aktéry, což nás vede k zamýšlení se nad fundamentální důležitostí naší praxe (Reason, Bradbury, 2008).

Akční výzkum vychází z participativního paradigmatu, kritické teorie a sociálního konstruktivismu. Participativní paradigma zakládá na postmodernistické idey, že vědecké bádání by mělo usilovat také o transformaci, zde myšleno jako dosažení sociální změny. Celý proces přitom zakládá na demokratické participaci mezi výzkumníkem a subjektem výzkumu (Denzin, Lincoln, 2011). Postmodernisti operující v participativním paradigmatu vidí podstatu reality v participaci. Ontologie takového výzkumu je ukotvena v participativní realitě, která je podle Guby a Lincoln (2005) subjektivně-objektivní. Znamená to, že je vytvářená myslí a okolním vesmírem. Subjektivně-objektivní realita v participativním paradigmatu vychází ze světonázoru zakládajícím se na participaci a participativní realitě (Heron, Reason, 1997).

Podstata participativní reality tkví ve svobodě od positivistické objektivity, která je obohacující o nové porozumění vztahu mezi vlastním já a ostatními (Heshusius in Denzin a Lincoln, 2011). Tato realita je sociálně konstruovaná, ale nepředpokládejme, že racionalita znamená lepší znalosti, než ty, které jsou spoluvytvářeny participativními přístupy (Kilgore in Denzin, Lincoln, 2011). Protože znalci mohou být jen tehdy znalci, pokud jsou známi pro jiné znalce (Heron, Reason, 1997).

Epistemologie

Z epistemologického hlediska se v participativním výzkumném přístupu jedná o přesahování primárně teoretické, výrokové znalosti akademické sféry (Heron, Reason, 2001).

Propojuje čtyři různá vědění (Heron, Reason, 2001):

- prožitkové poznání - nabudeme skrze setkávání tváři v tvář s osobami,

[16] Jaká je podstata reality? (Creswell, 2007 in: Denzin a Lincoln, 2011); Aristoteles nazývá ontologii jako první filosofii. Je součástí metafyziky a rozebírá nejobecnější otázky.

či věcmi v místech událostí neboli skrze bezprostřední vnímání, empatií a resonanci
- prezentační vědění - vynořuje se z prožitkového poznání a poskytuje první formy vyjadřovaných významů a signifikancí prostřednictvím vykreslování expresivních forem imaginace skrze pohyb, tanec, hudbu, malování, sochařství, poezii, příběhů apod.
- výrokové poznání - formuje se ideami a teoriemi prostřednictvím informativních prohlášení
- praktické vědění - vypovídá o tom, jak něco učinit a je vyjadřováno dovednostmi, zručnostmi nebo kompetencemi

Díky participativnímu výzkumnému přístupu, který Heron a Reason (2001) nazývají také kolaborativním výzkumným procesem, lze dosáhnout poznání mnohem validnějšího tím, že jsou zde propojeny všechny čtyři způsoby poznání (Heron, Reason, 2001). Takové propojení ve výzkumném procesu potvrzuje to, když naše poznání je ukotveno ve zkušenosti, když je vyjadřováno našimi příběhy a obrazy, když je mu porozuměno prostřednictvím teorií, které nám dávají smysl, a když se zrcadlí v takových akcích, které jsou prospěšné pro naše životy (Heron, Reason, 2001).
Kolaborativní šetření je založeno na zkoumání vlastních zkušeností samotnými lidmi a na akci odehrávající se ve spolupráci s těmi lidmi, kteří sdílejí podobné obavy a zájmy. Porozumění tomu, jak víme, co víme a jak vnímáme, co vnímáme, Heron a Reason (1997) nazývají kritickou subjektivitou. Jinými slovy, kritická subjektivita má v tomto procesu prodlouženou epistemologii empirického, výrokového a praktického vědění, a zároveň je pro ni typické spoluvytváření zjištění (Guna, Lincoln, 2005).

Metodologie

Z metodologického hlediska se v akčním výzkumu jedná o demokratizaci a spoluvytváření jak obsahu, tak metod. Tomu předchází společné angažování se v demokratickém dialogu jako výzkumníci a spoluvýzkumníci (Heron, Reason, 1997). Jde o politickou participaci v kolaborativních a praktických akčních dotazováních, kde je užívání jazyka ukotveno ve sdíleném empirickém kontextu (Guba, Lincoln, 2005).
Ve výzkumném procesu je využíváno metod, jako je např. vzdělávání dospělých, studium literatury a jiných dokumentů. Dekonstrukce je zde využívána jako nástroj pro dotazování převládajících reprezentací. Tyto metody diskreditují soustavy strukturující komunikaci. Zároveň zpochybňují

klíč, na základě kterého je vybíráno to, co má být zahrnuto nebo vyjmuto jako normální, správné nebo dobré (Kilgore, 2001).
Rysy akčního výzkumu jsou ukotveny v participativním paradigmatu. Tyto charakteristiky nejsou jen otázkou metodologie. Reason a Bradbury (2008) píší, že rysy akčního výzkumu jej posouvají k "lepším" výsledkům, protože teoretické a praktické výstupy výzkumného procesu jsou ukotveny v perspektivě a zájmu těch, kterých se to týká a nejsou filtrovány přes předsudky a zájmy výzkumníka z venku.
Reason a Goodwin (1999) uplatňují praktické účely a význam lidského zájmu; spojují znalce se známým do participativního vztahu; posunují se od „provozního měření" ke vědě zážitkových kvalit, a tím podsouvají základy empirického pozitivistického světonázoru, který byl základem západního bádání od dob osvícenství (Toulmin, 1999). Z tohoto hlediska jsme součástí aktuálního posunu od moderního k postmodernímu světu a měli bychom se podívat na praktické důsledky modernismu; na implikace institutu ´přizpůsobení jazyka´, který se pojí s důležitostí institutu ´řeč vytvářející náš svět´; a poukázat na třetí možnost, čímž je participativní světonázor (Heron, Bradbury, 2008).

2.2 Akční výzkum - vymezení

Monika Bjelončíková

V rámci participativního paradigmatu je nejužívanějším typem výzkumu akční výzkum. Autorky této monografie mají za to, že právě akční výzkum je v sociální práci velmi dobře využitelný (což bylo také naznačeno v kapitole první). V této části zachytíme několik tezí autorek a autorů, kteří své teoretické a praktické poznatky o akčním výzkumu shrnuli v publikaci *Handbook of Action Research* (Reason, Bradbury, 2008). Jak již bylo zmíněno, jednotná definice takového typu výzkumu nebyla dosud vyvozena. Různé definice akčního výzkumu se úzce pojí s jeho účely a modely.
Swantz (tamtéž) při definování toho, co je akční výzkum upozorňuje na velmi úzkou rolovou hranici mezi bytí výzkumníkem a bytí člověkem, a zároveň vyzdvihuje důležitost toho, že největší význam má akční výzkum pro lidi (pozn. včetně samotného výzkumníka), kteří si díky výzkumnému procesu osvojují nové, tak říkajíc žijící znalosti, což akční výzkum de facto činí validním. O rolích, které zkoumající zaujímají v akčním výzkumu, autorky této monografie blíže diskutují v kapitole 3.2.

Robin McTaggart (tamtéž) zase vyzdvihuje ústřední cíl akčního výzkumu jako samotné výzkumné metody bez ohledu na to, jaká témata nesou lidé, kteří jsou zapojeni do procesu. Akční výzkum je proto vhodný všude tam, kde lidé trpí útlakem a nespravedlivostí, protože jeho proces nabízí osvojení si takových znalostí a dovedností, které pomáhají ovlivnit dosažení pozitivní sociální změny.

Pat Maguire (tamtéž) poukazuje na další aspekt akčního výzkumu spočívající v zkoumání samotného výzkumného procesu jako nástroje, kterým lze dosahovat pozitivní sociální změny. Ve své definici autorka vymezuje také svoje role. Poznání a udržování těchto rolí je pro výzkumníka klíčové. V jaké roli je v procesu výzkumník, určuje mj. to, z jaké perspektivy jej bude interpretovat.[17]

Heron (tamtéž) na tomto místě klade do popředí produkování praktických znalostí, které naplňují ducha a stimulují lidský rozvoj. Pokroky v produkci znalostí a pociťování, že děláme správnou věc, lze dle Herona vypozorovat v akci.

Selener (tamtéž) se zaměřuje na vymezení toho, co je pro akční výzkum klíčové – že aktéři výzkumu neboli spoluvýzkumníci (tedy lidé, u nichž je cílem dosáhnout zplnomocnění), se sami aktivně spolupodílí na identifikaci problému a témat, sami aktivně shromažďují a analyzují informace – čili produkují a vzdělávají se, a v neposlední řadě společně konají tak, aby si sami napomohli při řešení jejich nepříznivé situace.

Je-li cílem akčního výzkumu dosažení pozitivní sociální změny, pak Greenwood a Levin (tamtéž) s úmyslem širší konceptualizace ve své formulaci predikují právě to, k čemu takový cíl může v konečném důsledku vést – že nám může pomoci vybudovat lepší a svobodnější společnost.

Winter a Munn-Giddingsová (tamtéž) pojmenovávají jeden z elementů aktivní kooperace zkoumaných lidí, který Heron nazývá lidským vzkvétáním. Lidský rozvoj neboli dle Swantz vytváření žijících znalostí zvyšuje validitu akčního výzkumu.

Všichni autoři se shodují na tom, že akční výzkum je dynamický a vědomosti produkující proces, zapojující samotné lidi, které ve výsledku vnitřně obohacuje a zplnomocňuje k tomu, aby se sami stali aktéry žádoucí změny. Zatímco výzkumník si je vědom své role a procesu výzkumu, lidé se stávají experty na svoji situaci a generované znalosti a možná řešení přijímají za své.

[17] O rolích akademiků-výzkumníků se blíže dočtete v kapitole 3.2.

Kořeny akčního výzkumu

Akční výzkum se vyvinul z idey sociálního psychologa Kurta Lewina, jehož první publikace o akčním výzkumu se pojí s komunitními akčními programy ve Spojených státech v průběhu čtyřicátých let 20. století. V této souvislosti se mluví o první generaci akčního výzkumu. Altrichter a Gstettner uvádí, že existují i dřívější aktivistické přístupy v komunitním rozvoji praktikované H. G. Morenem, například jeho práce se sex-workery na přelomu 20. století. Přitom, právě Lewinova práce a reputace daly impulz posunu akčního výzkumu v mnoha odlišných disciplínách.[18] Avšak, úsilí o reinterpretaci a zdůvodnění akčního výzkumu v mantinelech převažujícího positivismu v USA vedl k dočasnému poklesu jeho dalšího rozvoje (Kemmis, McTaggart, 2007).

Druhá generace akčního výzkumu založená na britské tradici organizačního rozvoje budovaná výzkumníky Tavistock institutu začala v Británii projektem Ford Teaching Projekt, který řídili John Elliott a Clem Adelman. Uznání praktického charakteru akčního výzkumu britskou iniciativou vedlo v Austrálii k výzvě po více explicitně kritickém a emancipačním akčním výzkumu. Pro třetí generaci akčního výzkumu je typický kritický impulz v australském akčním výzkumu, který probíhal paralelně s podobnými obhajobami v Evropě. (tamtéž)

Čtvrtá generace se objevila v souvislosti s kritickým emancipačním akčním výzkumem a participativním akčním výzkumem, který se rozvíjel v kontextu sociálních hnutí v rozvojových zemích, pod vedením například Paula Freire, Orlanda Falsa Bordy, Rajesha Tandona, Anisura Rhmana a Marji-Liisy Swantz, jako i severoamerickými a britskými pracovníky v oblasti vzdělávání dospělých a v oblasti gramotnosti, komunitního rozvoje a vývojových studií Budda Halla, Mylese Hortona, Roberta Chamberse a Johna Gaventy. Klíčovými tématy byly (1) rozvoj teoretických argumentů ve prospěch aktivistických přístupů ve výzkumu a (2) potřeba participativního akčního výzkumu ke spájení s hlavními sociálními hnutími. (Kemmis, McTaggart, 2007)

Rysy akčního výzkumu

Oblast akčního výzkumu má široký a pestrý záběr, proto nelze jednoduše říci, co všechno akční výzkum (re)prezentuje. Pro účely vymezení základních charakteristik akčního výzkumu tato studie používá pracovní definici Reasona a Bradbury, v níž akční výzkum považují za participativní,

[18] Například Stephen Corey inicioval akční výzkum v oblasti vzdělávání krátce poté, co byla Lewinova práce publikována (1949; 1953)

demokratický proces zabývající se rozvíjením praktických znalostí v souladu s hodnotnými lidskými účely; je ukotvený v participativním světonázoru, o kterém věříme, že vzniká v daném historickém momentu. Snaží se dát dohromady akci a reflexi, teorii a praxi, ve spolupráci s ostatními. Vše ve snaze vyvinout praktické řešení otázek vyvíjejících tlak na lidi a obavy lidí; a ve více obecné rovině se snaží o rozvíjení individuálních osobností a jejích komunit.

Reason a Bradbury (2008) vidí akční výzkum jako nástroj systematického rozvoje poznání a znalostí, který zakládá na odlišných formách než tradiční akademický výzkum. Má odlišný účel, staví na odlišných vztazích, jinými způsoby pojímá znalosti a jinak souvisí s praxí. Tito autoři na základě svých poznatků a studia odborných statí všech přispěvatelů jednotné publikace *Handbook of action research* (Reason, Bradbury. 2008) usuzují, že navzdory obrovskému záběru akčního výzkumu lze rozeznat jeho pět hlavních charakteristik, které jsou o něm mezi výzkumníky široce sdíleny.

Schéma č. 3: Rysy akčního výzkumu

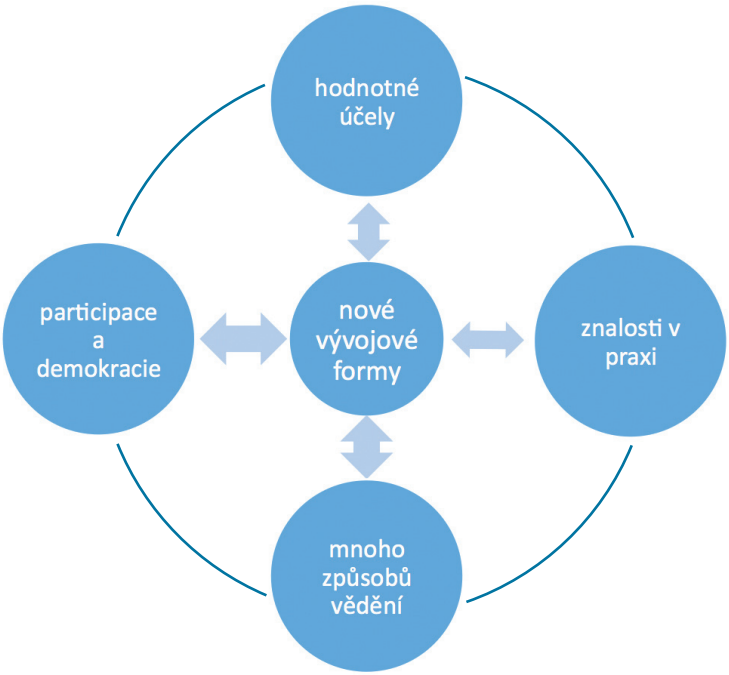

Zdroj: Reason, Bradbury, 2008 (přeloženo autorkou)

Participace a demokracie - Prvním krokem v akčním výzkumu je zformování komunikativního prostoru. Důležité je učinit tak způsobem, který lidem umožní dosáhnout vzájemné porozumění a konsensu o tom, co se bude dít s vědomím, že legitimita jakýchkoliv závěrů a rozhodnutí generovaných participanty je úměrná míře autentického zapojení dotčených osob. (Kemmis, 2001)

Znalosti v praxi - Primárním účelem akčního výzkumu je produkce praktických znalostí, které jsou užitečné pro lidi v každodenním jednání. Širším účelem akčního výzkumu je pak přispět prostřednictvím těchto praktických znalostí k narůstání celkové životní pohody – ekonomické, politické, psychologické, spirituální – lidí a komunit. A zároveň, přispět k spravedlivějším a udržitelnějším vztahům se širokou ekologií planety, které jsme vnitřní součástí. (Reason, Bradbury, 2001)

Hodnotné účely - Jednou z dimenzí akčního výzkumu zvažovanou autory ve zmiňované publikaci (Reason, Bradbury, 2008) je, že by měl přispět ke vzkvétání lidských bytostí, komunit a ekosystémů, kterých jsou součástí. To vyvolává otázky hodnot, morálky a etiky. Rorty (Reason, Bradbury, 2008) poznamenává, že morální volba je vždy otázka kompromisu spíše mezi konkurenčním dobrem než volbou mezi absolutně správným a absolutně špatným. Pokud souhlasíme, měli bychom se soustavně ptát, `co je to hodnotný účel?`. Otázku však nelze jasně a s konečnou platností zodpovědět.

Emergentní vývojové formy - Protože akční výzkum vychází z každodenních zkušeností a týká se rozvoje tzv. žijících znalostí, tak v mnoha ohledech je proces bádání důležitý stejně jako jeho specifické výstupy. Dobrý akční výzkum se objeví postupem času v evolučním a vývojovém procesu tím, že jednotlivci rozvinou své výzkumnické zručnosti a zkoumaná komunita se rozvíjí v procesu komunitní práce. Akční výzkum je emancipační. Nevede jen k osvojení si nových praktických dovedností, ale také k novým možnostem jak tvořit znalosti. V akčním výzkumu jsou znalosti živoucí. Evoluční proces k dosažení vědění je zakořeněný v každodenních zkušenostech. Akční výzkum lépe vyjadřuje sloveso než podstatné jméno. (Reason, Bradbury, 2001)

Mnoho způsobů vědění - Způsoby vědění jsou zakořeněny v každodenní zkušenosti, jsou vyjádřené jak prostřednictvím příběhů, tak i konceptů a přímo podporují naší praxi. (Reason, Bradbury, 2008)

Typy akčního výzkumu

Do velice široké oblasti akčního výzkumu můžeme zařadit (Kemmis, McTaggart, 2007):

1) **Participativní výzkum** jako alternativní filozofii sociálního výzkumu, často spojovanou se sociálními proměnami třetího světa. Je ukotven v liberální teologii a neo-marxistických přístupech ke komunitnímu rozvoji. Má spíše liberální původ v lidsko-právním aktivismu. Zastánci participativního výzkumu poukázali na politiku konvenčního sociálního výzkumu argumentujíce, že ortodoxní společenské vědy (i přes jejich nároky na hodnotu neutrality) obvykle slouží ideologické funkci ospravedlňující postoje a zájmy bohatých a mocných. Participativní výzkum se od tradičního odlišuje třemi atributy: sdíleným vlastnictvím projektu výzkumu, analýzou sociálních problémů ukotvených v komunitě, a orientací na komunitní akci.[19]
2) **Kritický akční výzkum** shromažďuje širší sociální analýzy. Je to sebereflektivní kolektivní samostudium praxí. Zaměřuje se na způsob, jakým je používán jazyk; jakým je používána organizace a moc v lokální situaci; a akce, která zlepšuje skutečnosti. Je silně zastoupen literaturou z oblasti vzdělávacího akčního výzkumu, kde se objevuje jako reakce na nespokojenost se školním akčním výzkumem, který obvykle široce nepojednává o roli vztahů mezi vzděláváním a sociální změnou. Kritický akční výzkum, jak mu rozumí Kemmis a McTaggart (2007), vytváří způsob reinterpretace vlastních pohledů na akční výzkum, které se vyvíjejí v průběhu času, a to prakticky, teoreticky a pedagogicky. Je silně provázán s participací, jako i sociálními analýzami v rámci tradice teorií kritické sociální práce. Tradice kritické sociální práce odhaluje nerovnovážné rozdělení moci a nespravedlnost, které se vytvořily v industrializovaných společnostech. Kritický akční výzkum citlivě zvažuje i nerovnosti založené na pohlaví a etnicitě, ale i na sociální třídě, a to jako svůj výchozí bod.
3) **Školní akční výzkum** má dlouhou tradici a typicky zahrnuje využití kvalitativních interpretativních způsobů bádání a shromažďování dat učitelem (často s pomocí akademiků), s ohledem na názory učitelů jak zlepšit své postupy. Prvenství je dáno sebe-porozumění a utváření soudů učitelem. Důraz je praktický, tzn. na učitelské a žákovské

[19] Jde o typ akčního výzkumu v sociální práci uplatňovaný, také proto se mu blíže věnuje podkapitola 2.3 této publikace.

interpretace situací a jednání v nich. Školní akční výzkum je praktický i v Aristotelovském smyslu praktického zdůvodňování toho, jak jednat správně a řádně v konfrontačních situacích. K provádění takového výzkumu mohou být přizváni univerzitní výzkumníci – akademici v roli odborníků na proces výzkumu.

4) **Akční vzdělávání** má svůj původ v pracích advokáta Rega Revanse, který tradiční přístupy managementu bádání viděl jako neužitečné při řešení problémů organizací. Základní ideou akčního vzdělávání je umožnit lidem učit se navzájem ze zkušeností ostatních. Důraz je kladen na studium jedné vlastní situace; dále na vyjasňování, čeho se organizace snaží dosáhnout a na práci s odstraňováním překážek. Klíčovými jsou organizační účinnost a efektivnost. Facilitátoři akčního vzdělávání potvrzují morální účel a obsah jejich práce a práce manažerů zapojujících se do procesu.

5) **Akční věda** zdůrazňuje studium praxe v organizačním nastavení jako zdroj nového porozumění a zlepšování dosavadní praxe. Oblast akční vědy systematicky buduje vztah mezi akademickou organizační psychologií a praktickými problémy zažitých v organizaci. Identifikuje dva aspekty profesionálního vědění a) formální poznání, že všichni příslušníci této profese by měli sdílet své myšlenky. Do tohoto procesu jsou uváděni během jejich počátečního vzdělávání a b) odborné znalosti v oblasti interpretací a teoretického ukotvování. Klíčovým cílem je odhalení zamaskovaných mezer mezi teorií a praxí zejména tehdy, když participanti cítí úzkost nebo ohrožení. Tento přístup aspiruje na rozvoj reflektivních odborníků.

6) **Měkké systémové přístupy** mají svůj původ v organizacích, které používají tzv. těžké systémy inženýrství, zejména v průmyslové výrobě. Měkká systémová metodologie je analogií lidských systémů k systémovému inženýrství a rozvíjela se jako věda o produktech a informačních tocích. Stojí v opozici k pozitivistickým vědám s důrazem na testování hypotéz. Výzkumník je v roli komunikačního partnera a/nebo trenéra v konkrétních problémových situacích. Jeho úkolem je společně s participanty generovat nějaké dané situace, následně je použít k zpochybňování této situace a konečně, navrhnout revidovaný postup.

Proces akčního výzkumu

V akčním výzkumu se jedná o produkci znalostí. Akční výzkum vytváří znalosti založené na kolaborativním šetření, které se provádí v rámci specifických a často praktických kontextů. Účelem akčního výzkumu je učit se prostřednictvím akce, co vede k osobnímu a/nebo profesionálnímu rozvoji (Kemmis, McTaggart, 2000).

Akční výzkum je přirozeně participativní. Kemmis a McTaggart (2007) jej tak popisují jako participativní akční výzkum, který zahrnuje spirálu sebe-reflektivních cyklů – klíčových charakteristik - pozůstávajících z:

- Plánování změny
- Akce; pozorování procesu a důsledků změny
- Reflexe akcí, procesů a důsledků
- Revize plánovaných akcí
- Konání a pozorování
- Reflexe atd.

Schéma č. 4: Spirálový model akčního výzkumu

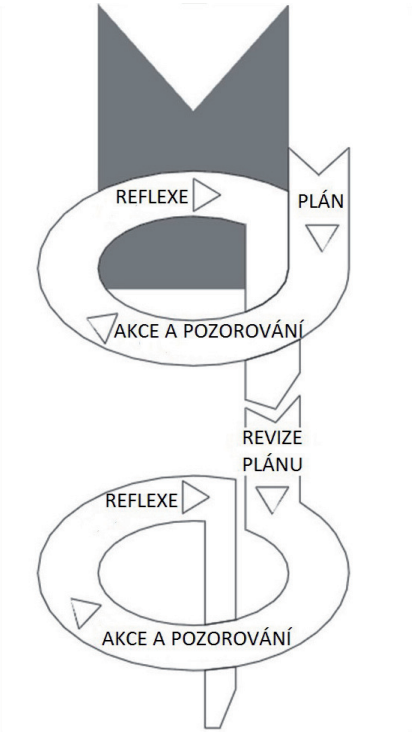

Zdroj: Kemmis, McTaggart, 2000, 2007

Schéma č. 5 ilustruje spirálovitý model akčního výzkumu navržený autory Kemmis a McTaggart, kteří však nedoporučují model používat jako rigidní konstrukci (Koshy, 2011). Ve skutečnosti výzkumný proces nemusí být tak čistý jako spirály samostatných cyklů plánování, akce, pozorování reflektovaných návrhů apod. Jednotlivé etapy se budou překrývat a počáteční plány rychle zastarají ve světle učení se ze zkušeností.

Koshy (2011) považuje spirálovitý model za přitažlivý, protože dává příležitost se na fenomén a/nebo zkoumaný problém vždy podívat z vyšších úrovní a tím se přibližovat k jeho většímu celkovému porozumění.

Winter a Munn-Giddings (2001) poukazují na fakt, že tento model může naznačovat i to, že základní proces může trvat dlouhou dobu, než se dokončí. Systematický přehled studií používajících přístup akčního výzkumu (Waterman, 2001) ukazuje, že doba trvání projektu se významně liší v rozmezí od několika měsíců do jednoho či dvou let.

O´Leary (in Koshy, 2005) vidí akční výzkum jako zkušenostní vzdělávací přístup vedoucí ke změně. Cílem je neustálé zpřesňování metod, dat a interpretací ve světle porozumění dosažených v každém předešlém cyklu. Model autorky O´Leary (in Koshy, 2005) líčí akční výzkum jako cyklický proces, který se tvaruje vynořujícími se znalostmi.

Schéma č. 5: Cyklický model akčního výzkumu podle O´Leary

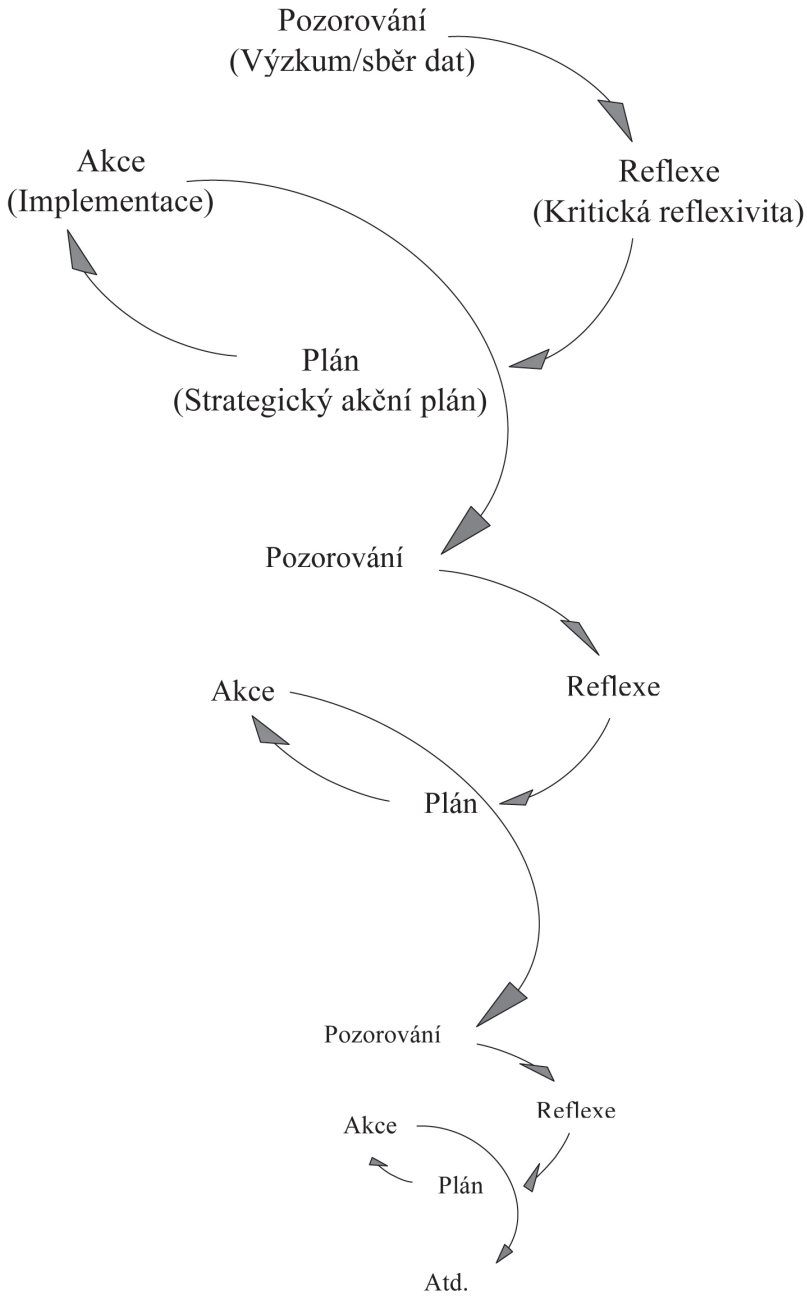

Zdroj: Koshy, 2011, přeloženo autorkou

Koshy (2011) souhlasí s Kemmisem a McTaggartem, když upozorňuje na to, že přílišná rigidní orientace na konkrétní model, jednotlivé etapy a/nebo konkrétní cykly může nepříznivě ovlivnit jedinečnou příležitost nabízenou v rámci procesu rozvíjející se přirozenosti a flexibility, které jsou charakteristickými znaky akčního výzkumu.
Přesvědčení výše uvedených autorů lze ilustrovat na jednom z typů akčního výzkumu, který popisuje následující podkapitola.

2.3 Participativní výzkum zakotvený v komunitě

Vendula Gojová

Mezi typy akčního výzkumu je řazen také participativní výzkum, který je zakotven v komunitě (*angl. Community-Based Participatory Research*, dále v textu jen CBPR).
CBPR podporuje zapojení a plnou účast lidí z komunity[20] (partnerů výzkumníků) v každé fázi výzkumného procesu, tj. od specifikace výzkumných otázek po diseminaci výzkumných výsledků. Cílem CBPR je zvýšit míru propojení mezi akademiky-výzkumníky a komunitami, které zkoumají. Specifikem výzkumné metody CBPR je kladení důrazu na to, aby toto propojení bylo obousměrné a ve všech aspektech rovné (Silvestre, Quinn, Rinaldo, 2010). Tato metoda propojuje akademickou snahu generalizovat znalosti z lokální úrovně, přičemž hodnota místních znalostí je považována za nejvýznamnější. Členky a členové komunity jsou tedy těmi, kdo vybírá, co se bude řešit, a výzkumníci-akademici jsou přivoláni, aby v řešení reálných problémů života pomohli (Hacker, 2013). CBPR stojí na předpokladu, kdy lidem sice chybí potřebné znalosti a dovednosti k provedení výzkumu, ale mají hluboké znalosti kontextu komunity, chtějí se podílet na sběru dat, jejich interpretaci a především na jejich transferu do praxe a tak ovlivňovat místní politiku.
V západních zemích je CBPR často používán ve výzkumech v oblasti zdraví, při práci s utlačovanými komunitami, ale také evaluace realizovaných projektů nebo programů (Minkler, Wallerstein, 2008; Hacker, 2013).
V odborné literatuře (Hacker, 2013) je popisováno spektrum výzkumů zabývajících se komunitou, které se vyznačují různým stupněm zapojení komunity (od výzkumu kompletně vedeného a realizovaného výzkumníkem až po výzkum vedený a realizovaný komunitou). Výzkum zakotvený v komunitě

[20] Jakými způsoby je v tomto případě určována komunita je vysvětleno dále v textu.

stojí na tomto spektru uprostřed. Znamená to, že akademici-výzkumníci a komunita sdílejí své znalosti a dovednosti. Použití metody CBPR znamená, že výzkumný problém je identifikován komunitou nebo že komunita pracuje společně s výzkumníkem na jeho definování. Komunita je tedy partnerem plně respektovaným výzkumníkem, její členové jsou účastníci výzkumného procesu a zároveň na něm spolupracují. Stejně tak případné organizace komunity (lokální rada, skupiny atp.). Celý výzkumný proces se opakuje v cyklu[21] „plánuj – dělej – studuj – konej" (*Plan Do Study Act*), což umožňuje plánovat, co chceme ovlivnit, jaké informace k tomu potřebujeme, co s nimi uděláme. „Systematický sběr dat poskytuje komunitě příležitost pro zamyšlení, úpravy a zlepšování v reálném čase." (Hacker, 2013: 12)

Tento výzkumný postup může být užitečný tam, kde lidé hledají řešení nebo zmírnění vzniklých problémů, ale chybí jim informace. Tedy fakta, podklady, důkazy, o které by se ve svých plánech a návrzích mohli opřít a posléze jimi argumentovat potřebnost svých strategií řešení.

Z naší zkušenosti[22] je pro realizaci takového typu výzkumu ideální, když je v lokalitě realizována profesionály komunitní práce. Pak může výzkumník a komunitní pracovníci pomoci komunitě budovat a rozvíjet její vlastní kapacity. Obě strany (výzkumník, komunita) sdílejí nad výzkumným procesem kontrolu, stejně tak sdílejí získaná data a společně rozhodují, jak budou použita a šířena. (Hacker, 2013)

Principy CBPR

V odborné literatuře (Minkler, Wallerstein, 2008, Hacker, 2013) je formulováno několik následujících tezí, které představují principy CBPR a tím jej mimo jiné vymezují vůči tradičním výzkumným postupům, ale také vůči obvyklým postupům v sociální práci. Nelze si nepovšimnout, že nejméně první čtyři z nich lze ztotožnit s principy komunitní práce.

1. CBPR vnímá komunitu jako jednotku identity jejích členek a členů – naplnění tohoto principu předpokládá identifikování toho, kdo je komunitou.
2. CBPR stojí na silných stránkách a zdrojích zevnitř komunity – místní znalosti a dovednosti jsou vnímány hodnotově stejně jako znalosti výzkumníků, navíc využití silných stránek komunity s sebou nese potenciál udržitelné změny. Obojí s sebou přináší reciprocitu – znalost

[21] Viz schémata č. 4 a 5

[22] Část autorek této publikace realizovala výzkum SGS02/FSS/2015 „Identifikace a analýza potřeb v oblasti bydlení obyvatel sociálně vyloučených lokalit", který byl veden právě metodou CBPR.

kontextu komunity pomáhá výzkumníkům na cestě k potřebným datům, realizace výzkumného procesu pomáhá komunitním partnerům získat přístup ke zdrojům potřebným k převedení zjištění do akce a posílit tak politický vliv.

3. CBPR umožňuje rovnocenné a spolupracující partnerství ve všech výzkumných fázích a zahrnuje proces sdílení moci, který řeší společenskou nerovnost – k vybudování takové situace je nutný vzájemný respekt a důvěra mezi komunitou a výzkumníky.
4. CBPR podporuje společné učení a rozvíjí kapacitu všech partnerů – nejen komunitní partneři a akademici se během výzkumného procesu učí od sebe navzájem.
5. CBPR nastoluje rovnováhu mezi potřebami výzkumu a požadavky komunity na realizaci akce.
6. CBPR podporuje multidisciplinární perspektivy pochopení a řešení problémů – vychází z předpokladu, že na jakékoliv problémy v komunitě mají vliv širší kontexty obvykle ovlivněné externími podmínkami.
7. CBPR je cyklický proces – sběr dat a jejich analýza k prvotním otázkám otevírá otázky další, stejně jako akce na jejich základě realizovaná.
8. CBPR rozšiřuje výsledky mezi všechny partnery a ti je šíří dál – ačkoliv pro výzkumníky tento proces má jinou podobu a vyžaduje často jiný čas než pro komunitní partnery, diseminace výsledků musí být pro všechny strany výhodná a podmíněná jejich souhlasem.
9. CBPR je dlouhodobým procesem a nese s sebou závazek udržitelnosti – jde o podstatný rozdíl mezi obvyklým „jednorázovým" výzkumným projektem a dlouhodobou spoluprací s komunitou nevázanou na jeden projekt.

Z uvedeného výčtu principů tohoto výzkumného postupu můžeme poměrně snadno identifikovat jeho výhody a jeho omezení. Výhodou je přizpůsobení se výzkumného proces zcela potřebám komunity a jejím podmínkám, je tak posilována její celková kapacita a budují se její dovednosti (Hacker, 2013). Tím jsou podporovány místní možnosti změny a tak snižovány bariéry mezi komunitou a okolím (Schuringa, 2008). Jako omezení CBPR můžeme vnímat velkou časovou náročnost celého procesu, značné nároky na flexibilitu výzkumníků (je obvyklé, že dochází ke změnám v komunitě, které vyžadují přizpůsobení výzkumného procesu). Výzkumníci by s tímto výzkumným přístupem měli začínat tehdy, pokud jsou ztotožněni s rizikem, že jejich

postup a výsledky nemusí být akademickým prostředím přijímány jako relevantní a zobecnitelné (Minkler, Wallerstein, 2008).

Komunita v CBPR

Určení komunity je v případě CBPR prvním a klíčovým krokem. Tento výzkumný postup je obvykle používán k řešení potíží komunit, které jsou různými způsoby utlačovány nebo přehlíženy. Komunita však může být určena také geograficky (obec, městská část, soubor ulic nebo domů) nebo jiným společným prvkem. Např. etnicitou, životními podmínkami, specifickými potřebami nebo sdílenými zájmy. Ať už komunitu vymezíme podle jakéhokoliv klíče, ovlivní to okruh participantů a spolupracovníků, výzkumné téma i postup, vč. oblasti diseminace výsledků.

Každá společenská věda (sociologie, psychologie, antropologie atp.) preferuje v souvislosti s definicí komunity jiný prvek, přičemž lze říci, že sociální práce tyto prvky integruje (Popple, 1995).

Ačkoli žádné společenství lidí není jednotné a vždycky uvnitř existuje určitá míra rozdílnosti, přesto jsou s výrazem „komunita" spojovány atributy jako homogenita, solidarita, koheze, jednota. Prvním krokem v CBPR je právě komunitu definovat, s čímž nesouvisí pouze vymezení toho, co lidi v daném společenství spojuje, ale také toho, co je rozděluje. Z podstaty idejí CBPR je zřejmé, že tento krok provádějí výzkumníci spolu s lidmi, kterých se to týká. Jak komunitu definujeme, zásadně ovlivní to, co samotný výzkum pro komunitu může udělat. Je tedy zřejmé, že tento první krok v rámci CBPR potřebuje dostatek času, prostoru a způsobu jak k definici komunity v rámci konkrétního projektu CBPR dojdeme.

Během tohoto kroku dřív nebo později vyvstane otázka – kdo bude tuto komunitu reprezentovat. Při mapování komunity obvykle zjistíme, že je tvořena různými skupinami (věkovými, genderovými, mikrolokálními, zájmovými atp.), jejichž hlas a aktivity komunitu jako celek bezpochyby formují. Kdo by tedy měl v rámci CBPR komunitu reprezentovat? Nejužívanější a nejfunkčnější cestou v CBPR je vytvoření komunitního poradního sboru[23], v němž jsou zástupci jednotlivých komunitních skupin. V některých případech projektů CBPR je takový poradní sbor již vytvořen před vstupem výzkumníků (obvykle pokud je v komunitě realizována komunitní práce). To výzkumnou práci jistě podstatně urychlí, nicméně by výzkumníci neměli opomenout seznámení se s historií a kontextem vzniku daného poradního sboru, případně zvážit, zda by nebylo pro účely CBPR vhodné jej doplnit. Může se také stát, že

[23] V orig. *community advisory board*

poradní sbor v komunitě už existuje, ale o partnerství s výzkumníky nemá zájem. Např. proto, že má jiné úkoly, na kterých intenzívně pracuje a na nové, výzkumné už nezbývá prostor. Nebo proto, že zakázka výzkumu přichází z jiných komunitních skupin, než jsou v poradním sboru zastoupeny, anebo je pro CBPR komunita definována jinak než pro poradní sbor. Pak je na výzkumnících jakou strategii při vytváření poradního sboru pro potřeby CBPR zvolí, aby v něm všechny zainteresované skupiny měly svůj hlas. Strategie by pak měla zahrnovat jednání o představách a očekáváních od výzkumného projektu, o jeho nárocích především na čas a prostor a o možnostech všech zainteresovaných. Pokud v komunitě už nějaký poradní sbor (pod jakýmkoliv označením – např. komunitní rada, lokální skupina, rada obyvatel atp.) existuje, je také žádoucí jednat vzájemně o způsobech komunikace, spolupráce a koexistence těchto dvou uskupení. Tato jednání mohou průběh CBPR a jeho výsledky výrazně ovlivnit. Z textu výše je zřejmé, že i tento proces vyžaduje dostatek času a prostoru. Neměl by být tedy opomenut ani uspěchán.

Metody CBPR

Nejenže CBPR neužívá tradiční paradigmata výzkumu, ale navíc mění způsob, jakým se obvykle o vědě a vědeckých aktivitách přemýšlí (Minkler, Wallerstein, 2008). Na výzkumníky užívající tento přístup jsou tedy kladeny mnohem větší nároky – potřebují volit takové metody, aby byly realizovatelné komunitními partnery a pro ně srozumitelné, zároveň však tyto metody musí splňovat přísné nároky na vědeckou uznatelnost. Výzkum provedený pomocí CBPR je ze své podstaty výzkumem místním, což dává často akademické obci důvody k zpochybňování validity a zobecnitelnosti jeho výsledků. Naopak to posiluje jejich autenticitu. Abychom zvýšili možnost takto provedenému výzkumu obstát před přísným vědeckým posouzením, je třeba jasně vysvětlit použitý metodologický rámec (Hacker, 2013).

Setkání dvou zmiňovaných, zcela odlišných světů, začíná již při formulaci výzkumné otázky (Hacker, 2013). Otázky lidí z komunity, na které chtějí nalézt odpovědi, jsou obvykle širší a formované aktuální situací, resp. potížemi v komunitě. Úkolem výzkumníků je v této fázi přinést do komunity informace z již existující literatury na dané téma a interpretovat aktuální vědecké poznatky. Tím se daří otázky komunity zpřesňovat, protože některé řešené jevy mohou být pomocí obecné kauzality tímto pochopeny. Formulace výzkumné otázky je intenzivní proces poskytující značný prostor pro kreativitu všech zúčastněných, přesněji řečeno proces kreativitu

vyžadující. Během tohoto procesu může být na některé otázky odpovězeno (obvykle právě obecné nebo systémové záležitosti, např. důvody vzniku označení „sociálně vyloučená lokalita" a jeho kritéria, pravidla přidělování obecních/soukromých bytů), nicméně mohou také vyvstat nové otázky.[24] Úkolem výzkumníka je vést participanty k formulaci výzkumné otázky, které by všichni zúčastnění rozuměli a byli motivováni hledat na ni odpovědi (Minkler, Wallerstein, 2008).

Práce na formulaci výzkumné otázky obvykle nastíní metody, které budou ve zkoumání použity (Minkler, Wallerstein, 2008). Stanovení výzkumných metod, které budou použity, je obvykle výsledkem kompromisu mezi přáními, potřebami a možnostmi komunity a potřebami výzkumníků naplnit vědecké standardy. Je nezbytné, aby toto rozhodování probíhalo ve vzájemném dialogu. Komunitní partneři potřebují, aby výzkumníci respektovali jejich znalost komunity a nároky na flexibilitu (lidé žijí běžný život, na který dopadají každodenní události v rodině, nejbližším sousedství, ale i ve světě). Výzkumníci zase potřebují, aby použité metody splňovaly potřebná pravidla užití. Na výzkumnících akademicích je, aby možnosti jednotlivých metod komunitním partnerům srozumitelně předestřeli s jejich výhodami a riziky, včetně jejich dopadu na celkové výsledky a proces výzkumu. (Hacker, 2013)

Nejužívanějšími výzkumnými metodami, jež jsou známy z tradičních výzkumů, ale zároveň jsou adaptovatelné na participativní přístup, jsou zejména kvantitativní dotazníkové metody a kvalitativní metody jako rozhovory nebo focus groups (Hacker, 20013). Dobře použitelné je také pozorování nebo analýza dokumentů. U všech těchto metod je významné, že do jejich přípravy a realizace, vč. sběru a analýzy dat, se v maximální možné míře mohou zapojit všichni zúčastnění. Poměrně často je v rámci CBPR zvolen evaluační výzkum. (Minkler, Wallerstein, 2008)

Postup od formulace výzkumné otázky k volbě metod výzkumu může díky uplatnění principů CBPR sám o sobě pomoci komunitě lépe porozumět jejímu kontextu a vlivům, které na ni má okolí. Ať už jsou to vlivy místní politiky či politiky státu, vlivy strategií místních soukromých vlastníků bytů či vlivy strategií působících neziskových organizací či jiných aktérů.

Postup CBPR

Postup používaný při CBPR je tedy z velké části totožný jako jsme tomu

[24] Pozn. autorky: což je stav žádoucí, viz schémata č. 4 a 5 v kontextu participativního výzkumného přístupu. A dále schéma č. 6 znázorňující postup CBPR v na sebe navazujících krocích uspořádaných do cyklu.

zvyklí u výzkumu tradičního. Co je však zásadně odlišné je potřeba důsledně dodržovat princip partnerství v každém jednom prováděném kroku a respektovat názory a potřeby komunitních partnerů (Hacker, 2013). To je pro výzkum provedený pomocí CBPR naprosto klíčové. Je tedy na výzkumnících akademicích, jak dokáží skloubit tento požadavek s požadavky vědeckého prostředí. Nezřídka se stává, že výzkumníci rezignují na vědeckou platnost svého výzkumu a upřednostní motivaci podpory komunity. To je poměrně pochopitelný výsledek užitého postupu CBPR, nicméně je pak akademické prostředí ochuzeno o možnost seznámit se s takovým výzkumným postupem a diskutovat tak jeho dopady.
Celý postup CBPR lze rozdělit do šesti kroků, které se cyklicky opakují. „Vedlejším" efektem těchto cyklů je posilování kapacity komunity hledat odpovědi na své otázky, umět řešit případné potíže (Minkler, Wallerstain, 2008).

Schéma č. 6: Postup CBPR v šesti krocích

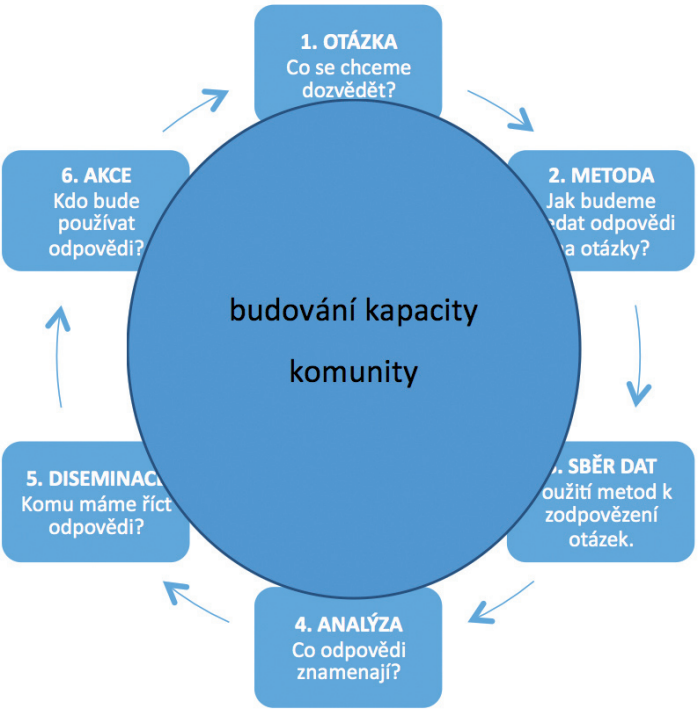

Zdroj: Hacker, 2013: 53

Uvedené kroky lze rozčlenit do tří etap (Hacker, 2013):

- první etapa zahrnuje definování komunity, její zapojení, identifikaci potřeb komunity, formulaci výzkumné otázky;
- druhá etapa představuje přípravu designu výzkumu, tj. výběr metod a nástrojů sběru dat, stanovení rolí a zodpovědností při realizaci výzkumu;
- třetí etapou je pak analýza získaných dat, jejich interpretace, formulování výsledků, jejich diseminace a provedení akce.

Právě poslední dva kroky – diseminace výsledků a provedení akce – jsou odlišné od kroků tradičního výzkumu nejen způsobem provedení, ale i oblastmi, do kterých cílí. Výzkumníci akademici jsou zvyklí výsledky svých výzkumů publikovat v relevantních odborných zdrojích, seznámit s nimi účastníky odborných konferencí atp. Stane se, že výsledky výzkumu v akademicích vyvolají další otázky, které mohou být impulzem pro provedení dalšího výzkumu. Bude tak možná rozšířen rozsah odborné literatury na dané téma. Otázkou však je míra dopadu vědecké činnosti na běžný život lidí, jež jsou objekty těchto výzkumů. A pokud dopady jsou, jsou to ty, které lidé v danou chvíli a v daném kontextu potřebují? (Minkler, Wallerstein, 2008)

Aspekty použití CBPR

V případě výzkumu, který realizujeme pomocí CBPR, nejde tedy jen o získání odpovědí na výzkumné otázky, ale také o posilování kapacit komunity k tomu, aby byli její členky a členové schopni po skončení výzkumného projektu pokračovat v práci sami (Schuringa, 2008, Hacker, 2013). To vše však předpokládá splnění klíčové podmínky – komunita rozumí obecně výzkumu a jeho potenciálu, ví nebo si dokáže představit, že získaná data a výzkumné výsledky jí mohou pomoci urychlit společenské změny, ať už uvnitř komunity nebo např. na místní politické úrovni.

K tomu, aby se podařilo takové změny dosáhnout, je dobré na začátku výzkumného procesu posoudit spolu s komunitou několik aspektů, které nám mohou pomoci rozhodnout, zda je komunita připravena na takový výzkumný přístup a (především) zda se jej chce zúčastnit (Hacker, 2013):

- povaha partnerství v rámci výzkumu – jaké budou hodnoty a cíle partnerství, o čem a jak bude komunita rozhodovat, tedy vyjasnění toho, co „partnerství" pro obě strany znamená
- čas, zdroje, kapacita – rozvaha nároků na čas jednotlivých

zapojených (nejen celkové množství času, ale i denní dobu, kdy je možné se setkávat), otázka nároků na zdroje (především finanční a materiální) úzce souvisí s kapacitami (prostorovými, informačními, dovednostními)

- sběr dat, jejich vlastnictví a ochrana – z principů CBPR vyplývá rovné partnerství mezi komunitou a akademiky, tedy i data jsou vlastnictvím obou stran, aby toto partnerství bylo zachováno, je vhodné předem učinit dohodu o tom, kde a jak budou všechna data uložena, kdo k nim bude mít přístup a podle jakého rozhodovacího postupu s nimi bude moci být nakládáno
- diseminace výsledků – vyjasnění významu a podoby diseminace výzkumných výsledků oběma stranami

Podoba diseminace výsledků a tím také iniciování změny nemusí mít v rámci jednoho projektu nutně jednu podobu. Naopak je žádoucí stanovit plán diseminace, zahrnující nejen aktivity směrem ke komunitě a jejímu okolí, ale také aktivity akademiků. Pak diseminace výsledků může nabýt celou škálu podob – od setkání s komunitou, představení výsledků zainteresovaným subjektům (místní samospráva, neziskové organizace, soukromí vlastníci bytů, policie, atp.), článků v místních novinách a sociálních sítích, po články v odborných periodicích a prezentace na odborných konferencích. (Minkler, Wallerstein, 2008, Hacker, 3013)

2.4 Etika v participativně orientovaných výzkumech

Kateřina Glumbíková

Etika v participativně orientovaných výzkumech přináší širší a hlubší výzvy než v jiných typech výzkumů. Participativně realizované výzkumy jsou totiž přímou aplikací teoretických principů v praxi. Svou roli zde mají nejen etické principy, ale i principy participace (Kindon, Pain, Kesby, 2007). Etika je v těchto výzkumech přímo spojená s praxí (Reasen, Bradbury, 2013). Praxe je propojena s celkovým kontextem (Cleaver, 1999).
Akční výzkum přemisťuje naše porozumění etice do širšího socio-politického kontextu našich každodenních životů (Maiter, Simich, Jacobson, Wise, 2008). V tomto výzkumu překračujeme řadu hranic různých disciplín (historie, metodologie, sociologie, psychologie atd.), ale také hranice mezi výzkumníkem a „zkoumaným" (Kindon, Pain, Kesby, 2007).

Mezi typická dilemata akčního výzkumu patří dilema anonymity, sdílení kontroly, dání hlasu utlačovaným či možná kontroverznost sociálních akcí (Kindon, Pain, Kesby, 2007). Akční výzkum je také specifický v tom, že jej nelze přesně plánovat a nelze ve vztahu k němu *„nic očekávat"* z důvodu sociální dynamiky, měnících se potřeb účastníků a z důvodu stále se měnícího vztahu s peer výzkumníkem (participantem). Je procesem, který zvyšuje kapacitu jednotlivců ke zlepšení jejich vlastních životů a usnadňuje sociální změnu ku prospěchu znevýhodněných skupin (Cleaver, 1999).
Participativně orientované výzkumy doprovází tři základní etická pravidla:

1. **Respekt k osobě**. Podle povahy výzkumu respekt ke skupině či komunitě. Specifikem participativního výzkumu je nutnost účastníky nejen informovat o možných dopadech či rizicích výzkumu, ale umožnit spolu/rozhodování jakou formou bude výzkum veden a kam bude směřovat. Nestačí tedy jen jednorázové poskytnutí informace, ale je zde potřeba neustále se vyrovnávat s měnící se situací výzkumu. Specifikem participativního výzkumu, které je potřeba v tomto bodě zmínit, je také uvědomění si propustnější hranice mezi výzkumníkem a zkoumanými (Kindon, Pain, Kesby, 2007).
2. **Princip prospěšnosti.** Tento princip je zde, oproti jiným typům výzkumů, zaměřen nejen na nezpůsobení škody participantům, ale na maximalizaci získaného dobra. Participativní výzkum se přitom snaží vyvažovat potenciální rizika a přínosy výzkumu. Cílem participativního výzkumu je zlepšení lidského života (Reasen, Bradbury, 2013).
3. **Princip spravedlnosti** je zaměřen na rovnost a paritu mezi všemi. Participativní výzkum je založený na zásadě maximalizace snížení možného vykořisťování a snaze spravedlivého rozdělení rizik (Minkler, Fadem, Perry, Blum, Moore, Rogers, 2002).

Ve vztahu k participativnímu výzkumu musíme zmínit i určité dimenze, které mají přímý dopad na etické rozhodování v průběhu /v procesu participativního výzkumu.
První z dimenzí je **reprezentace**, tato dimenze vychází z předpokladu, že není jen jediná pravda (Kindon, Pain, Kesby, 2007). Participativní výzkum předpokládá existenci několika pravd, přičemž každá z nich/každý z participantů má nárok na svůj hlas. Výzkumník tedy nemá exkluzivní právo reprezentovat účastníky výzkumu, naopak měl by jim dát pomocí výzkumu hlas. Participativní výzkum je v tomto kontextu pojímán jako angažování jednotlivců do aktivního sebe-porozumění a kolektivní sebetvorby (Tolman,

Brydon-Miller, 2001). Toto je v akčním výzkumu moment, jehož uchopení by měl být věnován dostatek pozornosti (podrobněji kapitola 2.3 a její část Komunita v CBPR).

Druhou dimenzí je **odpovědnost** (Kindon, Pain, Kesby, 2007). Každý výzkumník je odpovědný své disciplíně a svým peer výzkumníkům. Participativní výzkum tuto odpovědnost rozšiřuje, protože se věnuje širšímu sociálnímu poli, zasahuje tedy nejen do oblasti vědění, ale i do oblasti sociální změny v rámci jednotlivců i v rámci komunity (Cleaver, 1999).

Třetí dimenzí je **sociální reakce**, která je v participativním výzkumu tematizovaná, jelikož se jedná o výzkum založený na spolupráci a orientovaný na změnu. Změna v participativním výzkumu není jen výsledkem, ale i znakem procesu (Kindon, Pain, Kesby, 2007). Je zde zvýšený důraz na vnímavost výzkumníka k potřebám a perspektivám participantů výzkumu (Minkler, Fadem, Perry, Blum, Moore, Rogers, 2002).

Čtvrtou dimenzí je **jednání**. Tato dimenze je pro participativní výzkum specifická, zejména proto, že je akce vyžadována nejen na straně výzkumníka, ale i na straně participantů. Zde je nutné tematizovat propojení dimenze jednání s respektem k vědomostem a zkušenostem lidí, protože právě ony slouží k jednání a dosažení sociální změny (Reasen, Bradbury, 2013).

Poslední, pátou dimenzí, je dimenze **reflexivity**. Reflexivita je v participativním výzkumu chápána jako proces, na němž se musí podílet výzkumník i lidé participující ve výzkumu (Kindon, Pain, Kesby, 2007). V participativním výzkumu nestačí individuální reflexe či reflexe moci a dynamiky, je zde třeba reflektovat celý kontext výzkumu. Cílem této reflexe je vytvoření určité sdílené vize výzkumu (Reasen, Bradbury, 2013).

Participativní výzkum je z hlediska etiky výzvou. Jednotlivé etické principy jsou v rámci participativního přístupu extendovány na celý výzkumný kontext. Výzkumník tedy musí v rámci dodržení etických zásad neustále reflektovat sebe, participanty, prostředí i dopady výzkumu na všechny zmíněné. Dodržení etických zásad ale umožní zisk hlubokého vhledu do výzkumné problematiky.

2.5 Participativní techniky využitelné ve výzkumu i praxi sociální práce

Kateřina Glumbíková, Vendula Gojová

V první části této monografie je zmíněno, že participativní přístupy mohou být v sociální práci využity k podpoře vyjádření potřeb a názorů lidí, resp. sociálních aktérů. Sociálními pracovnicemi a sociálními pracovníky je tato činnost vnímána jako součást jejich práce (stejně jako hledání strategií řešení potíží). Stejná činnost je akademičkami a akademiky sociální práce vnímána jako činnost výzkumná, protože při využití participativních metod provádíme proces transformované reflexivity, která zahrnuje vyjednávání o smyslech interakcí, které se generují ve společném kontaktu a reflexi případných nedorozumění výzkumníka i participantů výzkumu (Tolman, Brydon-Miller, 2001). Mezi hlavní techniky tvorby dat participativně orientovaných výzkumů v obecném slova smyslu patří dialog, vyprávění příběhů a společné akce. Při používání těchto technik můžeme vytvářet vlastní symboly, jazyk, formy umění a to vše za cílem vybudování společného vědění (Kindon, Pain, Kesby, 2007).

Rozhodnutí angažovat veřejnost skrze participativní přístup je vždy aspoň z části politické. Je ovšem důležité si uvědomit, že ať už chceme participativním přístupem ovlivnit politiku nebo ne, jde vždy o zásah do společnosti (Slocum, 2003). Je tedy důležité mít jasno v cílech projektu využívajícího participativní přístupy a jeho potenciálních vlivech. Je nutné znát celý kontext problému, který se snažíme pomocí participativních přístupů zkoumat. Vždy musíme zvážit míru kontroverznosti tématu, ale také míru toho, jak je s daným tématem obeznámena veřejnost (Kindon, Pain, Kesby, 2007).

V tomto způsobu práce je zcela stěžejní dobré načasování, organizace metody zajišťující skutečné zapojení veřejnosti a správný výběr participantů. Pro správný výběr participantů můžeme využít různé metody výběru, vždy je ale nutné mít správně nastavena výběrová kritéria (Reasen, Bradbury, 2013).

V případě využití participativních přístupů musíme mít vždy na paměti jejich možný dopad a musíme brát ohled na etičnost celého procesu (Maiter, Fadem, Perry, Blum, Moore, Rogers, 2002).

Pro přehlednost a strukturovanost přehledu jednotlivých technik, které mohou zkoumající využít v rámci participativního výzkumu, nyní nabízíme jejich stručný výčet.

Tabulka č. 4: Stručný přehled základních participativních technik

Technika	Cíl	Participanti	Čas	
			Událost	Celkem
Charette	Vytvořit koncensus mezi různými skupinami lidí a vytvořit akční plán.	Běžní občané nebo investoři. Každý, kdo může k tématu přispět.	1 - 5 dnů	2 - 3 měsíce
Občanská porota	Rozhodnutí, které je reprezentativní pro průměrného občana, který byl dobře informován o problému.	12 - 14 randomizovaně vybraných občanů	3 dny	4 - 5 měsíců
Koncensuální konference	Koncensus a rozhodnutí ohledně kontroverzního tématu.	10 - 30 randomizovaně vybraných občanů	3 týdny	7 – 12 měsíců
Delphi	Odkrytí všech možností a názorů ohledně komplexní problematiky.	Experti	různá	různá
World café	Vytváření a sdílení nápadů.	Kdokoliv	4 hodiny - 1 den	1 měsíc
Panel expertů	Syntéza různých pohledů na specifické téma a tvorba doporučení.	Experti	různá	různá
Focus group	Odkrytí a vysvětlení různých názorů ve skupině na danou problematiku.	Investoři a/nebo Občané	až 1 den	1 měsíc
Scénáře	Plánování a připravování na nejistou budoucnost, tvorba vizí.	Kdokoliv	2 - 5 dní	6 měsíců

Zdroj: Slocum, 2003: 25

Charette

Charette je intenzivní face-to-face proces, který slouží k tvorbě koncensu mezi různými subskupinami. Tato technika je založena na střídání diskuze v menších skupinách a ve velké skupině. Ve velké skupině jsou prezentovány výstupy z malých skupin, které řeší dílčí aspekty tématu. Diskuze v menších

skupinách a ve velké skupině se střídá až do chvíle, kdy dojde ke společnému koncensu, tedy k řešení daného problému. Tato technika využívá možnosti bezprostřední zpětné vazby na předložené návrhy. Skupina zapojená do této techniky může být různě velká (od padesáti přes tisíc účastníků). Metoda je využívaná např. při územním plánování, kdy jsou přizváni úředníci, majitelé pozemků, politici, zástupci zájmových skupin a další. Charette má největší uplatnění na lokální komunitní úrovni.
Výhodou této techniky je zajištění zisku různých názorů, můžeme díky ní také shromáždit různé myšlenky a úhly pohledu na začátku plánovacího procesu projektu, umožní také započít diskuzi nad složitými tématy s jistotou, že v průběhu metody dojde ke koncensu mezi skupinami s odlišnými názory. Výstupem může být také proveditelný akční plán se specifickými praktickými kroky. Charette může také pomoci k odhalení možných zdrojů uskutečnění projektu (Slocum, 2003).

Občanská porota

Občanskou porotu tvoří informovaní občané a může být použita pro široké spektrum témat. Využívá se v případech, kdy mají být vybrány alternativy k řešení problémů a kdy je zde několik různých soupeřících názorů (Slocum, 2003).
Skupina nominovaná do občanské poroty musí být reprezentativní ve smyslu specifických proměnných, většinou je určeno aspoň šest proměnných, může se přitom jednat o demografické proměnné jako věk, ekonomická situace, status apod., ale i proměnné týkající se názorů. Můžeme vybrat úzkou populaci náležící k jedné komunitě nebo naopak, co nejširší populaci. Cílem občanské poroty je dát odpovědnému orgánu pohled veřejnosti, tedy podklad k rozhodování pomocí vyjádření se k určité otázce. Porotcům zasedajícím v občanské porotě jsou před samotným průběhem metody poskytnuty veškeré relevantní údaje k danému tématu. Před občanskou porotu mohou být povoláni experti a „vyslýcháni" jako svědci. Porota následně diskutuje o řešení problému a snaží se dojít ke konsensuálním závěrům. Pokud porota nedoje ke koncensu, je možné hlasování. Výstupem je zpráva z jednání, která navrhuje řešení. Průběh této metody je jednorázový, zástupci veřejnosti při ní zaujímají společné stanovisko k předloženému problému. Tento způsob práce musí mít veřejný průběh (Veasey, 2002).
Je výhodná pro svou malou časovou náročnost, nehodí se ovšem pro podrobné připomínkování delších technických materiálů ani pro zisk

námětů pro další směřování obce nebo organizace. Pomůže naopak získat mediální pozornost k tématům, která jsou pro média špatně uchopitelná (Slocum, 2003).

Konsensuální konference

Konsensuální konference je dotazování se veřejnosti, které je zacíleno na skupinu deseti až třiceti občanů. Tito lidé dávají otázky a prezentují své znepokojení skupině expertů (celkově se metody účastní přibližně dvacet lidí), hodnotí odpovědi těchto expertů a posléze s nimi i vyjednávají. Výsledkem je konsensuální prohlášení, které je zveřejněno formou zprávy pro veřejnost a držitele politické moci (Banthein, Jaspers, Renner, 2003).

Cílem je rozšířit debatu o náhled ne-expertů a informovat o výsledcích držitele politické moci, ale také dát občanům možnost smysluplně ovlivnit politické rozhodování. Tato konference většinou trvá tři dny a její průběh je zpřístupněn veřejnosti. Pro skupinovou diskuzi je nutné vedení zkušeným facilitátorem. Pro realizaci konsensuální konference je potřeba skupina přibližně šesti expertů z dané oblasti (např. zástupci z řad vědců, nevládních organizací, politiků apod.), kteří zajišťují průběh konference a sledují její proces (Slocum, 2003).

Panel občanů je vybírán tak, aby co nejlépe reprezentoval danou populaci. Kritériem výběru pro daný panel je široké porozumění probírané problematice, schopnost připravit si k danému tématu otázky, ochota položit tyto otázky expertům, schopnost reflektovat odpovědi expertů a dávat jim další doporučení a konečně ochota prezentovat a diskutovat takto vzniklá doporučení (Banthein, Jaspers, Renner, 2003).

Výsledkem konsensuální konfernce mohou být nové zákony, tvorba debaty o nových problémech, vzniklé porozumění, tvorba mostů mezi politickou reprezentací a cílovou skupinou a upevnění politiky. Tato konference zajistí inkluzi subjektivního vědění, kombinuje různé formy vědění (lokální, tradicionální…). Slouží zisku názoru zainteresovaných osob. Používáme ji v případě, že je vstup občanů do daného tématu požadován politiky, probírané téma je kontroverzní a komplexní, do tématu jsou zapojeny různé skupiny a také pokud vzniklé rozhodnutí přímo ovlivní danou skupinu a tudíž je zapotřebí zvýšeného veřejného uvědomění a debaty (Webler, Tuler, 2000).

<u>Průběh konference (Slocum, 2003):</u>

Před přímým průběhem konference je důležitá příprava občanů (cca čtrnáct dnů), která probíhá pomocí seznámení se s daným tématem

a počáteční tvorby klíčových otázek, které budou expertům položeny. Součástí této přípravy je i vysvětlení metody Konsensuální konference a určitý teambuilding za účelem poznání týmu organizátorů a facilitátora. Občané jsou také postupně připravováni na to, že budou expertům klást otázky a jsou zplnomocňováni k diskuzi s nimi. Občané v konsensuální konferenci tedy tvoří zástupce veřejného mínění, ale také dobře informované občany připravené diskutovat s experty.

Samotná konsensuální konference je rozdělena do tří dnů:

1. den: prezentace expertů na základě otázek připravených občany, křížové dotazování a vyvracení ze strany občanů
2. den: občané vytvoří doplňující otázky k tématu, otázky jsou předloženy expertům, občané vytvoří finální zprávu o průběhu konsensuální konference na základě získaného porozumění tématu a toho, jak experti odpovídali na jejich otázky
3. den: občané prezentují svou závěrečnou zprávu

Delphi

Delphi lze popsat jako vzájemný výzkum expertů (odborníků v dané oblasti). Prakticky Delphi probíhá tak, že každý expert vyplní předem vytvořený dotazník k určitému tématu a potom je mu dána zpětná vazba k celému setu jeho odpovědí. Posléze vyplní dotazník znovu a vysvětlí své názory, které jsou odlišné od názorů ostatních. V rámci zpětné vazby dostávají všichni experti kompletní přehled postojů všech účastníků, což slouží k možné změně vlastních názorů (jejich přehodnocení či naopak potvrzení). Postupně se prohlubuje výměna názorů a hledání konsensu k danému tématu. Cílem je podpořit debatu, která je nezávislá na konkrétních osobách. Tento způsob práce má velký benefit v možnosti zachování anonymity účastníků (např. využití elektronického zasílání dotazníků). Výhodou je také, že umožňuje expertům systematicky vyřešit komplexní problémy (Linstone, Turoff, 2002).

Delphi je vhodné použít v případě, že daný problém nelze vyřešit analytickými technikami a řešení může být založeno na subjektivních soudech účastníků. Delphi se také využívá, pokud je potřeba, aby se výzkumu zúčastnilo více jedinců, než je možné pro efektivní skupinovou diskuzi. Delphi také umožňuje zajištění velké heterogenity účastníků a to i v případě, že z důvodu času a nákladů není možné, aby se skupina fyzicky scházela (Slocum, 2003).

The World Café

World Café se jmenuje podle kávových stolů, kolem nichž probíhá skupinová

diskuze. Pro úspěšný průběh diskuze je nutné všem účastníků vysvětlit, na čem je založena a jak bude organizována. World Café využíváme v případě, že chceme zapojit střední a větší skupiny účastníků, které hledají odpovědi na předem definované otázky. Tento způsob práce je také vhodný, když chceme sdílet vědění, stimulovat inovativní myšlení a promýšlet různé možnosti akce ohledně problémů skutečného života. World Café umožňuje prohloubení vztahů a tvorby pocitu spoluvlastnictví výstupů z diskuse. V praxi probíhá tak, že jsou její účastníci rozesazeni po čtyřech až pěti lidech, je zde společný koordinátor skupinového dění a každý stůl zároveň zvolí svého facilitátora. (Využití hudebního doprovodu může pomoci vymezit dobu pro skupinovou diskuzi.) Každá skupina má k dispozici flipchartový papír, kam může psát vzkazy pro následovníky. Místa u stolů se totiž časem mění a to maximálně třikrát (facilitátor vždy zůstává u svého stolu). V rámci World Café se zodpovídají ideálně tři otázky vztahující se k danému téma. Facilitátor zaznamenává na papír závěry z diskuze. Doba trvání diskuse k jedné otázce je dvacet až čtyřicet minut. Facilitátoři přitom sedí u stejných stolů, seznamují nově příchozí i celou skupinu s výsledky. Postupně se prezentují závěry všem, zpracovává se výsledná zpráva (The World Café, 2015).
World Café není vhodné používat, pokud už máme předem definované odpovědi nebo řešení, když chceme získat pouze jednosměrné informace, také pokud děláme detailní realizační plány a v případě, že máme k dispozici méně než dvanáct lidí (Slocum, 2003).

Panel expertů

V rámci tohoto panelu se tým expertů (odborníků v dané oblasti) sejde za účelem syntézy různých vstupních údajů (výzkumné zprávy, statistiky, odborné zdroje atd.) ke konkrétně vymezenému tématu. Tato data jsou analyzována a diskutována. Experti posléze zpracovávají závěrečnou zprávu (Slocum, 2003). Cílem je zpracovat celkovou vizi daného tématu. Pro tento panel je klíčový výběr vhodných expertů. Panel expertů je vhodný pro řešení komplexních problémů vyžadující buď specifické znalosti odborníků z různých disciplín nebo naopak široký komplex znalostí (Leiss, Cairney, 1995).

Focus group (**ohnisková skupina**)

Focus group je plánovaná diskuze malé skupiny (ideálně čtyř až dvanácti účastníků) vedená moderátorem. V ohniskové skupině je využit pohled zainteresovaných osob na dané téma, skupinová dynamika a skupinové ovlivnění názoru. Ohnisková skupina je vytvořena tak, aby byly získány

informace o názorech, volbách a hodnotách účastníků na předem definované téma. Míra strukturace focus group může být různá. Pro představu můžeme říci, že se jedná o kombinaci mezi ohniskovým rozhovorem a skupinovou diskuzí. Její užití je vhodné pro generování kreativních nápadů a pro úvodní průzkumy. Nejvíce se hodí pro porozumění smyslu regionálních, věkových, genderových a etnických rozdílů v názorech. Focus group naopak není vhodná pro obdržení názorů široké veřejnosti, pro zisk odpovědí na obecné otázky ani pro tvorbu koncensu nebo řešení dané otázky/tématu. Používá se nejčastěji pro politický nebo sociologický výzkum. Ohnisková skupina je také velice často využívána pro triangulaci dat a pro předvýzkumy (Krueger, Casey, 2009).
Výhodou je její časová a finanční nenáročnost, stejně jako flexibilní formát skupinové diskuze. Focus group umožňuje zjistit nejen jednotlivé názory účastníků, ale i osvětlit, jak nad tématem uvažují a jak k těmto názorům došli (Slocum, 2003).

Scénáře budoucnosti

Tento postup je založen na popisu možného vývoje. Scénář není přesným plánem, ale tvorbou alternativ, spojení současného a budoucího stavu. Může sloužit ke strategickému plánování, tedy k určení toho, co se může stát a za jakých okolností. Prvním krokem tvorby scénáře je určení klíčového problému. Poté jsou určeny hybné síly (např. změny legislativy, ekonomický růst apod.) v prostředí tohoto problému a jejich důležitost. Dále jsou formulovány důsledky a indikátory. Výsledkem jsou dva až čtyři variantní scénáře (Ringland, 2002).
Scénáře budoucnosti se používají, pakliže je problém komplexní, pakliže je zde velká pravděpodobnost budoucí změny situace, pokud je prognóza hlavních trendů ovlivňujících problematiku negativní (a proto by tyto trendy měly být analyzovány) a pokud pracujeme s dlouhodobým časovým horizontem (Slocum, 2003).

Kulatý stůl

Kulatý stůl je typem skupinové diskuze, jejímž základním principem je rovnost všech diskutujících. Rovnost je přitom zajištěna, jak uspořádáním skupiny, tak způsobem vedení diskuze ze strany moderátora. Zde je kladen důraz na heterogenitu diskutující skupiny. Cílovou skupinou mohou být např. experti nebo reprezentanti různých názorových či zájmových skupin. Kulatý stůl začíná definicí tématu, poté jsou zmapovány různé názorové skupiny

a vybráni účastníci kulatého stolu. Klíčové závěry jsou na konci kulatého stolu moderátorem shrnuty a schváleny účastníky metody. (Centrum občanského vzdělávání, 2014)

Den otevřených dveří (Open House)

Takové akce se může zúčastnit v podstatě každý, kdo má zájem o danou problematiku. Účastníci přichází v předem stanovené době na určené místo. Důležitou roli hraje propagace projektu. Na stanoveném místě jsou připraveni odborníci na danou problematiku a všechny potřebné materiály k tématu. Účastníci mají tedy možnost nejen získat informace, ale i vést diskuzi s ostatními participanty nebo s experty. Výstupy z těchto diskuzí by měly být zveřejněny. Den otevřených dveří je vhodný, pokud chceme veřejnosti poskytnout potřebné informace. (Centrum občanského vzdělávání, 2014)

Deliberativní hlasování

Deliberativní hlasování slouží k průzkumu veřejného mínění. Probíhá pomocí dvoukolového dotazníkového šetření. Po prvním kole šetření dostanou účastníci "všechny" relevantní informace k dané problematice a je jim umožněna skupinová diskuze. Výsledky dotazníkového šetření jsou vyhodnoceny zejména s důrazem na rozdíly v jednotlivých kolech dotazování. Cílem je získat názor veřejnosti na danou problematiku. Tato metoda je využívána např. při jednáních Evropského parlamentu (Lynegar, Luskin, Fishkin, 2004), stejně jako při politickém rozhodování na úrovni České republiky nebo v rámci komunitní sociální práce.

Komunitní akční plánování[25]

Jde o postup práce vhodný pro plánování s lidmi, resp. se skupinami o cca 10 lidech. Používá se při plánování něčeho konkrétního (setkání s místními politiky, dětský den, party k ukončení projektu atp.). Postup je rozdělen do sedmi kroků, které dohromady zaberou cca 4 hodiny času. Není vhodné kroky rozdělovat do více termínů konání.

Nejdříve je potřeba určit kontext a kritéria plánování. Tedy domluvit, co bude plánovací skupina dělat a kdo konkrétně to bude dělat. Pak následují tři kroky – popis toho, jak by plánovaná aktivity měla reálně vypadat; dále analýza současné reality pomocí identifikace zdrojů, které má skupina v danou chvíli k tomu, aby aktivitu mohla zrealizovat. Čtvrtým krokem je pak

[25] Popis této metody vznikl na základě podkladů a zkušeností z workshopu Komunitní akční plánování vedeného lektorem Peterem Mulderem (http://www.mulder-training.com/cz)

formulace závazku, čeho chce skupina dosáhnout a za jakých podmínek. Popsané čtyři kroky často pomohou skupině k porovnání jejích reálných možností s očekáváními a je možné tak předejít zklamání z neúspěchu (v případě, že aktivitu chtěla mít od začátku do konce v rukou skupina) nebo předejít nereálným očekáváním lidí od sociálních pracovníků (v případě, kdy lidé artikulují potřebu nějaké aktivity a dožadují se, aby ji sociální pracovnice naplnila).

Následují tři kroky, jejichž cílem je vytvořit podrobný plán realizace aktivity – stanovení klíčových aktivit, ke každé aktivitě (nebo jejich kategoriím) udělat plány, včetně tvorby plánu časového.

3. PARTICIPATIVNÍ PŘÍSTUPY VE VÝZKUMU PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI – ZKUŠENOSTI Z ČESKÉ PRAXE

Aby tato monografie nebyla jenom teoretickou výpovědí o participativních přístupech a jejich možnostech v sociální práci, rozhodly jsme se do ní zahrnout také reflexi dvou výzkumných projektů prováděných studentkami a akademičkami Fakulty sociálních studií Ostravské univerzity[26]. Oba projekty byly realizovány díky podpoře získané v rámci Studentské grantové soutěže Ostravské univerzity v roce 2015.

Kapitolu tvoří dvě části se stejným cílem (a tedy i cílem kapitoly jako celku) – podívat se na představované výzkumy ne z hlediska jejich výsledků, tedy tak jak je to běžné, ale z hlediska toho, co přinesly svým účastníkům, tedy komunitním partnerkám a partnerům a akademičkám. Každá z částí na svém začátku stručně popisuje kontext reflektovaného výzkumu a pak věnuje pozornost pohledu výzkumnic akademiček na něj a pohledu výzkumníků – komunitních partnerů. V případě druhého výzkumu se autorky pokouší identifikovat role výzkumnic akademiček zkoumajících participativně a tyto role ukotvit pomocí konceptu sociální změny.

Oba výzkumy byly realizovány v rámci participativního výzkumného paradigmatu, lišily se však kontextem, resp. prostředím realizace. První popisovaný výzkum pracoval s poměrně jasně vymezeným prostředím vybrané instituce, komunitních partnerů bylo malé množství. Druhý výzkum

[26] SGS01/FSS/2015 Reintegrace matek samoživitelek žijících v azylových domech do trvalých forem bydlení, SGS02/FSS/2015 Identifikace a analýza potřeb v oblasti bydlení obyvatel sociálně vyloučených lokalit.

zasahoval do prostředí, které bylo poměrně otevřené a nestabilní, výzkumný tým byl větší a prolínal se s dalšími sociálními uskupeními daného prostředí. Tyto charakteristiky se mimo jiné odrážejí v rozsahu textů jednotlivých kapitol.

3.1 Pohled výzkumnice akademičky a peer výzkumnice na realizaci výzkumu reintegrace matek samoživitelek žijících v azylovém domě do trvalých forem bydlení

Kateřina Glumbíková

Výzkum, který bude níže reflektován, představuje parciální výzkumné šetření v rámci disertační práce s názvem *Reintegrace matek samoživitelek žijících v azylovém domě do trvalých forem bydlení*.
Pro realizaci byla využita kvalitativní výzkumná strategie, konkrétně pak participativní přístup. Samotným cílem výzkumu bylo analyzovat bariéry a akcelerátory procesu reintegrace do trvalých forem bydlení, zjistit vnímané potřeby klientek azylových domů pro matky s dětmi a v neposlední řadě poskytnout tyto výsledky veřejnosti a azylovým domům.
Výzkum probíhal od ledna do listopadu roku 2016 za pomoci dvou peer výzkumnic (matek žijících v azylovém domě, které se podílely na výzkumu v celém jeho procesu jako spoluvýzkumnice). V rámci výzkumu proběhlo 26 polostrukturovaných rozhovorů s klientkami azylových domů a tři ohniskové skupiny, z nichž jedna byla s takzvanými významnými druhými, tedy osobami, které samy komunikační partnerky (účastnice výzkumu) identifikovaly jako klíčové pro úspěšný proces reintegrace do trvalého bydlení.
Rolí peer výzkumnic bylo získat komunikační partnerky, vést s nimi rozhovory, pomáhat při realizaci ohniskové skupiny a aktivně se podílet na analýze získaných dat. Analýza dat byla provedena pomocí zakotvené teorie, peer výzkumnice se naučily otevřeně kódovat, posléze jsme spolu konzultovaly axiální kódování, tedy vzájemné vztahování se jednotlivých kategorií dat.
Tato krátká reflexe je zpracována z pohledu výzkumnice akademičky, tedy z pohledu studentky třetího ročníku doktorského studijního programu Sociální práce a politiky a z pohledu peer výzkumnice Lenky, která se na výzkumu aktivně podílela od jeho počátku.

Pohledem výzkumnice akademičky

„Na začátku participativního výzkumu jsem si myslela, že jsem nastudovala

dostatek teorie, abych byla připravena na všechno. Opak byl pravdou. Participativní výzkum je procesem, který se neustále mění a vede vás na cestě k výsledku výzkumu. Specifickou proměnnou participativního výzkumu je vztah s peer výzkumníkem, který bych přirovnala k určitému mezistupni mezi přátelstvím a vztahem s kolegou. Já jsem měla na peer výzkumnici opravdu štěstí, protože splňovala všechny mé přání. Jako nejdůležitější schopnost peer výzkumníka považuji znalost daného prostředí a dané problematiky, schopnost vhledu a ochotu nad věcmi uvažovat. Peer výzkumník je nejen zprostředkovatelem kontaktu s prostředím, ale i uvaděčem do prostředí, je „někým ke komu ve výzkumném prostředí patříte", je spolutazatelem, vaším rádcem, tím, kdo ovlivňuje váš pohled na věc…tím, koho budete mít tendenci se zastávat, bránit ho, než pochopíte, že je vaším úkolem dát mu jeho vlastní hlas." (K. Glumbíková, 13.9.2015)

Pohledem peer výzkumnice Lenky

Tento pohled byl zpracován na základě tří otázek, které nám v rámci výzkumu přišly jako stěžejní.

1. Proč ses rozhodla zapojit se do výzkumu?

„Do tohoto výzkumu jsem se zapojila právě proto, protože mě toto téma velice zajímá. Sama jsem žila v azylových domech, nyní šestým rokem. Teď jsem již konečně ve startovacím bytě, ale opravdu mně na tom zajímalo, co by se dalo změnit, zlepšit, a proč to vlastně je, že tam jsme.„ (Lenka, 13. 9. 2015)

2. Co ti výzkum dal/vzal?

„Tento výzkum mi přinesl hodně, protože jsem vlastně zjistila, že hodně z nás, maminek z azylových domů, si za to tak trochu můžeme samy. Tím, že většinou máme špatný výběr partnera, který nás táhne ke dnu, což vlastně v tomto výzkumu vyšlo hodně najevo. A za druhé také rodiny, která není příliš funkční. A to většinou souvisí také s tím partnerem, kvůli kterého jsme si s vlastní rodinou udělali zlo, doma. To bylo to plus, co mi výzkum přinesl. Minus bylo to, že jsem zjistila, že také patřím do této skupiny. Že patřím mezi ty, které mají špatný vkus na partnera, díky kterému jsem se do azylového domu dostala. Ale teď alespoň vím a můžu s tím něco udělat.„ (Lenka, 13. 9. 2015)

3. Jak moc si se cítila do výzkumu zapojená? Jak moc byl participativní?

„Do tohoto výzkumu jsem se cítila zapojená částečně hodně, částečně málo. Hodně mě to citově ovlivnilo, protože ty příběhy, co jsem slyšela,

nebo spíše četla, mě hodně vzaly. Ale na druhou stranu jsem se cítila málo zapojená, protože jsem nemohla více pomoc. Nerozumím tomu natolik, abych mohla nějak pomoct, nebo nevím, jak bych mohla pomoct. Sama jsem v té situaci. Ale strašně ráda bych v tomto výzkumu pokračovala, nebo v těch výsledcích. Výsledky jsem pochopila, je to děsivé, ty výsledky, ale pravdivé. Pokud by to šlo, chtěla bych v tomto pokračovat, aby se to pohlo. Chtěla bych něco udělat, ať se to posune k lepšímu." (Lenka, 13. 9. 2015)

V reflexi Lenky lze vidět to, že je pro participativní výzkum zcela stěžejní zapojení a opravdový zájem peer výzkumníka o danou problematiku. Lenka akcentuje v reflexi také to, že je participativní výzkum procesem, který ovlivňuje samotného peer výzkumníka, přináší mu vhled. S Lenkou jsme v době vzniku tohoto textu (říjen 2015) byly teprve v polovině výzkumu. Nyní nás čeká druhá část zaměřená na cílovou skupinu bývalých klientek azylových domů, které jsou již reintegrovány do trvalého bydlení (leden 2016 – květen 2016). Proto jsem moc ráda, že Lenka zmínila, že by chtěla ve spolupráci pokračovat a pochopit celý proces reintegrace. K reflexi ještě připojím, že bych se k nové cílové skupině bez pomoci Lenky neměla vůbec šanci dostat.

3.2 Výzkum Identifikace a analýza potřeb v oblasti bydlení obyvatel sociálně vyloučených lokalit – pohled výzkumnic akademiček na jejich role, pohled komunitních partnerů

Monika Bjelončíková, Vendula Gojová

Na nadcházejících stránkách této monografie se výzkumnice – akademičky pokusí podat reflektivní zprávu o tom, co všechno může provádění participativního výzkumu ukotveného v komunitě obnášet, na co se (ne) lze připravit a o co je dobré se opřít. Přes bližší nastínění kontextu výzkumu, který čtenářkám a čtenářům pomůže se v jeho souvislostech zorientovat, popíšeme, jak byl výzkum pojímán ze strany výzkumnic - akademiček, resp. jaké role v něm zaujímaly. Text kapitoly uzavírá pohled komunitních partnerek a partnera na popisovaný výzkum.

Kontext výzkumu

Tento výzkum byl realizován v místě, kde se nachází tzv. sociálně vyloučená lokalita. Toto území je zastavěno nízkými cihlovými domy, které patří soukromému vlastníku. Problémem těchto domů je jejich špatný technický stav, ačkoli zvenčí vypadají zrekonstruovány. Nájemníci jsou zde usídlováni vysloveně segregačně, většina z nich jsou Romové, tzv. sociálně slabší rodiny. V této lokalitě je fluktuace nájemníků velmi vysoká, s čímž se pojí vysoká frustrace lidí, kteří zde žijí celý svůj život, tzv. starousedlíků. Kolem zmiňované lokality se nachází část zastavěná rodinnými domky a žijí zde etničtí Češi.

Celá tato městská část je léta zanedbávána – jak po stránce životního prostředí, kulturního nebo sportovního vyžití obyvatel, kterých život uvnitř a v sousedství sociálně vyloučené lokality v mnohém tato nálepka ovlivňuje. Všechno se začalo proměňovat v horší v 90. letech minulého století, zejména zásluhou zavření místních průmyslových firem. Rodiny s lepším sociálním zabezpečením (neboli etnicky „české" rodiny) se do této lokality nenastěhují – jednak proto, že jim soukromým vlastníkem bytových domů bude nabídnuto hezčí místo pro život a jednak proto, že by technický stav bytů vlastníkovi zřejmě netolerovaly. Na druhé straně, rodinné domy v sousedství lokality klesly na své tržní hodnotě a jejich obyvatelé ve velké míře trápí zvýšený nárůst kriminality a znečistěné životní prostředí.

Vzhledem k tomu, že zvolená výzkumná metoda – v komunitě zakotvený participativní výzkum (dále jen CBPR), resp. už samotný výzkumný přístup, implikují to, že výzkumný proces byl sice v rukou výzkumníků, ale jeho obsah určovali participanti (v našem případě členky a členové dané komunity), považujeme za důležité učinit několik poznámek k okolnostem výzkumného procesu, které na jeho obsah a výsledky měly vliv.

Výzkumný proces probíhal od února do listopadu 2015. Přestože původním výzkumným záměrem bylo orientovat se pouze na potřeby těch, kteří bydlí v tzv. sociálně vyloučené lokalitě, hned na začátku výzkumných aktivit se ukázalo, že tento záměr je potřeba přizpůsobit zakázce lidí, kterých se týkal. Tedy potenciálních spoluvýzkumníků – participantů. Do procesu první výzkumné fáze, formování výzkumného týmu složeného z akademiček a participantů, začali velmi aktivně, ze své vůle vstupovat sousedé tzv. sociálně vyloučené lokality a projevovali zájem stát se součástí výzkumného týmu. Jejich důvodem bylo to *„že je tady sociálně vyloučená lokalita, která ovlivňuje naše životy, chceme s tím něco dělat"* (výpověď obyvatele sousedství sociálně vyloučené lokality). Na dvou emotivních, etnicky polarizovaných setkáních obyvatel sociálně vyloučené lokality a jejího sousedství jsme společně definovali témata, které

zúčastněné v souvislosti s bydlením trápí. Ukázalo se, že tato témata a jejich prioritizace ne zcela souvisí s místem, kde jejich nositelé bydlí.
Tyto události přispěly na začátku výzkumného procesu ke dvěma rozhodnutím – (1) rozšířit výzkumný cíl o potřeby obyvatel sousedství tzv. sociálně vyloučené lokality, (2) vytvořit výzkumný tým složený z obyvatel sociálně vyloučené lokality a jejího sousedství (a akademiček).
Zpočátku měl výzkumný tým 9 členů – 3 obyvatele sociálně vyloučené lokality, 3 obyvatele sousedství a 3 akademičky. V průběhu výzkumného procesu se tento tým částečně obměňoval, přičemž stabilním jádrem byli 3 obyvatelé sousedství a 3 akademičky. Ukázalo se, že aktivní obyvatelé sociálně vyloučené lokality jsou tak zaměstnaní svými aktivitami v radě obyvatel, že je nad jejich síly pracovat ještě ve výzkumné skupině. Na tuto skutečnost mohla mít vliv také náhlá změna situace ze statutu „my a oni" směrem ke spolupráci obyvatel sousedství a sociálně vyloučené lokality, což na všechny participanty kladlo nemalé nároky. Po vyjednáváních za přítomnosti facilitátorů byla domluvena úzká spolupráce mezi radou obyvatel sociálně vyloučené lokality a výzkumnou skupinou, přičemž společným tématem byly otázky související s existencí tzv. sociálních bytů, které provozovaly různé neziskové organizace na území sociálně vyloučené lokality pronájmem od tamního soukromého vlastníka bytového fondu.
Obě skupiny trápilo to, že v jejich čtvrti prudce narůstá počet tzv. sociálních bytů, které nekoordinovaně provozuje několik různých neziskových organizací. Této skutečnosti shodně přičítali souvislost s eskalací napětí nejen mezi obyvateli sociálně vyloučené lokality a jejími sousedy, ale i mezi obyvateli uvnitř této lokality.
Pro metodu participativního výzkumu zakotveného v komunitě (CBPR) je klíčovým principem partnerství mezi komunitou a akademickou sférou. Znamená to také, že znalosti jsou produkovány právě kombinací znalostí místních a znalostí akademických. (Corburn in Hacker, 2013) Výzkumníci obvykle přicházejí do komunity na rámcovou zakázku. Ta je však dále konkretizována a/nebo aktualizována členy komunity, protože ti mají rozsáhlé znalosti místního kontextu. K tomu, aby mohli mít na kontext vliv (např. na místní politiku), jim často chybí dovednosti k provedení výzkumu a použití jeho výsledků. A to je úloha výzkumníků akademiků.
Tyto teze CBPR platily i pro prezentovanou výzkumnou situaci. Po prvním vstupu do lokality (únor 2015) bylo zřejmé, že dosažení původního výzkumného cíle (identifikace a analýza potřeb obyvatel v oblasti bydlení) se bude odvíjet od toho, zda budeme znát odpověď na otázku - Jak vnímají obyvatelé

život v této čtvrti? Ta se po dohodě celého výzkumného týmu stala hlavní výzkumnou otázkou. Spoluvýzkumníci – participanti totiž vyjadřovali obavu, že původní výzkumný cíl implikuje pouze technickou perspektivu bydlení, kdežto podle jejich zkušenosti celkovou atmosféru bydlení ve čtvrti zdaleka neovlivňuje jen technický stav bytů.

Sběr dat probíhal od února do října 2015 kombinací několika technik:

- zúčastněného pozorování (aktivity jako je setkávání obyvatel, jejich organizované jednání s vlastníkem bytového fondu, s představiteli obce, s poskytovateli služeb sociální práce, celkem cca 40 lidí),
- analýzy dokumentů (zápisy ze setkávání obyvatel a dalších výše uvedených aktivit),
- fokusních skupin (8 obyvatel tzv. sociálně vyloučené lokality, 13 obyvatel sousedství),
- dotazníkového šetření (68 obyvatel, proporčně ze sociálně vyloučené části a jejího sousedství).

Pohled výzkumnic - akademiček na jejich role

V předchozí podkapitole popsaný výzkumný projekt si kladl za cíl identifikovat a analyzovat potřeby v oblasti bydlení obyvatel tzv. sociálně vyloučené lokality a jejího sousedství. Cílem této podkapitoly je reflektovat a diskutovat role výzkumníka - akademika v CBPR.

Akademici-výzkumníci mohou v CBPR zaujímat tři různé role – iniciátor, konzultant a spolupracovník (Stoecker, in Minnkler, Wallerstein, 2008). Iniciátor kontaktuje komunitu a ve většině CBPR zastává také roli lídra sociální změny. Je překladatelem do jazyka, který je lidem srozumitelný, z části je facilitátorem procesů a podporuje budování sebevědomí. Iniciátor je v ideálním případě členem komunity a pomáhá lidem nabít vědomí, že oni a jejich problémy jsou důležité. V průběhu CBPR, který jsme iniciovaly my, lidé opakovaně mluvili o tom, že – *„To nemá smysl. To nikoho nezajímá.“*[27] Obyvatelé městské čtvrti se dokonce shodli na tom, že jejich důvěra v instituce, či jiná zřízení (i občanská nebo nezisková), a vůbec jejich důvěra v to, že se něco vyřeší, je již fatálně nalomena.

V nejpřísnějším smyslu originálního modelu participativního výzkumu, členové komunity dělají celý výzkum sami. Role konzultanta (Stoecker in Minnkler, Wallerstein, 2008) proto primárně implikuje někoho, kdo je na blízku a k dispozici, když si komunita neví rady, jak postupovat. Je to vzdálená podpora. V této roli jsme byly tehdy, když byly práce na výzkumném projektu oficiálně (tzn.,

[27] Výpovědi aktivních obyvatel městské čtvrti

že projekt formálně skončil) již uzavřeny, ale komunita pokračovala v řešení svých problémů. Znamená to, že nadále pracovala na projektu sociální změny. V určité fázi našeho výzkumu jsme zastaly také roli spolupracovnic. Spolupráce z pozice výzkumníka-akademika není jednoduchá (tamtéž), protože na začátku je náročné ustavit opravdu rovnocenný vztah s lidmi, kteří jsou v podstatě obětmi dominantních struktur. Členové komunity běžně nepromlouvají k akademické sféře a často jsou vůči ní skeptičtí – *„Takových výzkumníků tady bylo a nic se stejně nezměnilo.“*[28] Skutečná spolupráce zabírá mnoho času – pravidelné schůzky, odpovědnost za proces, práce s konflikty apod. (tamtéž).

V souvislosti se spoluprací veřejnosti a univerzit jsme hodně diskutovaly zejména třetí roli univerzit. Třetí roli univerzity lze pojmout jako jakýkoliv průnik toho, co vzniká na akademické půdě, do vnějšího světa. Jednou z mnoha podob naplňování třetí role, jež se nejsnadněji přepočítá na peníze, je propojení s průmyslem, či službami. Propojení výzkumu s neziskovým sektorem, veřejné přednášky a debaty a/nebo realizování výzkumu na tzv. zakázku praxe mohou být další podoby třetí role univerzit. (Chlouba, 2013)

Prizmatem realizovaného výzkumu vidíme první krok v tom, že akademici budou schopni praxi sociální práce tento výzkumný přístup srozumitelně nabízet. Srozumitelně znamená, že budou schopni vysvětlit principy výzkumného procesu vedeného participativním přístupem, ale také podmínky, které je třeba před jeho realizací minimálně splňovat – např. sociální pracovníci spolu s lidmi mapují jejich potřeby; identifikace určitého stupně komunitní organizace apod. Na straně akademiků však musí být předem splněna podmínka – být připraveni takovou výzkumnou zakázku začít realizovat v nejkratším možném čase. Mluvíme tedy o flexibilitě zdrojů jak lidských, tak finančních. (Bjelončíková, Gojová, 2015)

Vraťme se zpátky k rolím výzkumníka v CBPR – iniciátor, spolupracovník a konzultant. Tyto role se mohou postupem času různit nebo překrývat s rolemi typickými pro projekt sociální změny[29]. Projekt sociální změny je mnohem komplexnější a dlouhotrvající proces, který je ovlivněn několika různými faktory (Stoecker in Minnkler, Wallerstein, 2008). Projekt sociální změny vyžaduje také naplnění mnohem většího spektra rolí, než je tomu v případě CBPR. Zahrnuje například roli lídra nebo animátora komunity, organizátora, vzdělavatele a/nebo participativního výzkumníka. Stoecker (tamtéž) uvažujíc v těchto mezích zdůrazňuje, že problém netkví ve vymezení rolí výzkumníka v CBPR,

[28] Výpovědi aktivních obyvatel městské čtvrti

[29] z orig. *Social Change Project*

ale ve faktu, že koncepce CBPR předpokládá, že se jedná o výzkumný projekt. Podle Stoeckera tato koncepce není úplná, protože CBPR je v první řadě projektem sociální změny, přičemž je jen jeho dílčí části. Projekt sociální změny, jako takový, má tři hlavní cíle:

- Osvojování si znalostí a dovedností důležitých pro aktuální úkoly
- Rozvíjení solidárních vztahů
- Angažování se v akcích a rozvíjení soběstačnosti

Realizovat výzkum není oním jediným cílem, je to jen jedna z metod jak dosáhnout dílčí cíle, které vedou k naplnění cíle projektu sociální změny. V CBPR výzkumník-akademik v určitých fázích naplňuje i jiné role, role projektu sociální změny (Stoecker in Minnkler, Wallerstein, 2008). Role výzkumníka potřebujeme vzhledem k vlastním znalostem a schopnostem zvážit a zastoupit tak, aby CBPR byl realizovatelný, a ideálně i úspěšný. Participativní výzkumný přístup je považován za úspěšný tehdy, pokud (a) se díky němu podaří dosáhnout změny na osobní nebo kolektivní úrovni, nebo (b) poznatky díky němu získané přispěly k řešení problémů zapojených osob a zvýšily kompetence dané komunity, nebo (c) poznatky díky němu získané znamenaly přínos pro obecně využitelné teorie a pro praktiky (Participatory Action Research & Organizational Change).

Schéma č. 7: Projekt sociální změny

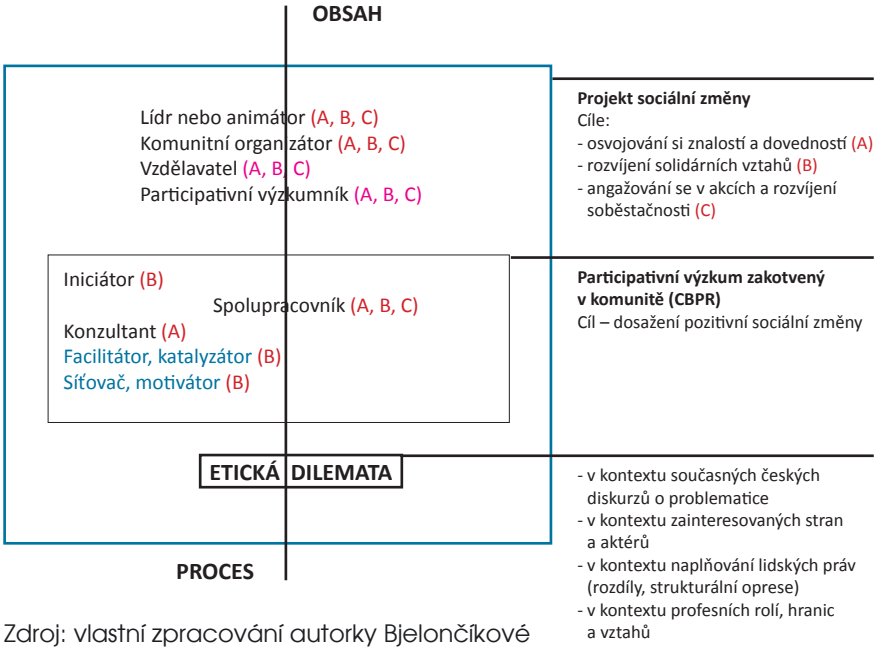

Zdroj: vlastní zpracování autorky Bjelončíkové

Projekt sociální změny tak, jak mu rozumíme my, jsme se pokusily pro lepší orientaci v problematice vizualizovat. Kontext námi realizovaného výzkumu realizovaného je v obrázku reprezentován i modře vepsanými rolemi a etickýma dilematy, které jsme v průběhu CBPR identifikovaly. Pojednání o etických dilematech výzkumu si pro svou širokou obsažnost zasluhuje samostatné místo, proto je tento text nijak konkrétněji reflektovat nebude.
Na schématu č. 7 velký čtverec zobrazuje *Projekt sociální změny*, menší obdélník v něm zase *CBPR*, nejmenší obdélník symbolizuje *Etická dilemata*, kterým se v projektu sociální změny, resp. ani v CBPR nelze vyhnout. V CBPR je potřeba v souvislosti s rolemi výzkumníka-akademika odlišovat proces od obsahu. Na obrázku je proces vyobrazen nalevo od dělicí čáry, obsah napravo. Dělicí čára tedy symbolizuje pomyslnou hranici mezi procesem a obsahem, přičemž některé role jsou buďto procesní nebo obsahové. Jsou však role, jejichž naplňování nelze striktně vymezit pro proces nebo obsah. Tuto vlastnost nesou zejména role projektu sociální změny, a role spolupracovníka v CBPR.
Všimněme si do obrázku vepsaných cílů projektu sociální změny, z kterých každý je označený červeným písmenem A, B nebo C. Naplňování jednotlivých rolí se tak dá přiřadit k jednotlivým cílům. Například role konzultanta usiluje o dosažení cíle A – *osvojování si znalostí a dovedností*. Z obrázku lze vyčíst, že některé role směřují k naplňování všech cílů a některé naopak sledují jenom jeden cíl. Zvláštním případem jsou potom role v rozepři.

Role výzkumnice iniciátorky

Jedna z věcí, které participativní výzkum odlišují od více konzervativních přístupů, je přesvědčení, že výzkumné otázky mají být generovány komunitou, ne výzkumníkem (Heron, Reason, 1997; Guba, Lincoln, 2005; Reason, Bradbury, 2008). Paradoxně, mnoho participativních výzkumných projektů by se nerealizovalo vůbec, „nebýt iniciativy někoho, kdo má čas, zručnosti a je angažovaný; někoho, kdo je téměř nevyhnutelně členem nějaké privilegované a vzdělané skupiny" (Reason in Stoecker, 2008: 109). Jsou to většinou akademici-výzkumníci, kdo iniciují kontakt s komunitními organizacemi, i v případech, kdy reagují na požadavky vzešlé z komunity (Maguire in Stoecker, 2008). Tato charakteristika je aplikovatelná na námi popisovaný výzkum, který byl z důvodu grantového řízení designován před vstupem do lokality. Podle Stoeckerovy diferenciace jsme do lokality vstupovaly jako iniciátorky. Prvotním cílem bylo podpořit probíhající komunitní práci v lokalitě. Nicméně bylo na nás, jakou formou budeme plánovaný

výzkumný projekt prezentovat komunitě a obyvatelé zase zvažovali, zda jim „nějaký" výzkum pomůže v reálném životě s reálnými problémy v reálnem čase a také to, kdo z nich se zapojí nebo nikoliv.

Společně s lidmi jsme identifikovaly několik forem frustrací – frustrace jako obyvatele tzv. sociálně vyloučené lokality a/nebo jejího sousedství a také frustraci občanskou (Bjelončíková, Gojová, 2015). *„Zastupitele městské části to vůbec nezajímá, dávno nad námi zlomili hůl."* *„Nic to nepomůže. Nic to nevyřeší."*[30] Nedůvěra a bezradnost. *„To je zbytečné, to nemá smysl."*[31] Nicméně zkušenost, že i přes tyto aspekty lidé přišli na setkání, sedli si k jednomu stolu, diskutovali o svých potřebách a problémech, které se ukázali jako společné pro oba „tábory", tato zkušenost nás přesvědčila o tom, že tito lidé se ke svým životům rozhodně nestaví pasivně a je zde příležitost pomoci jim stát se proaktivními. (Bjelončíková, Gojová, 2015)

V této fázi se zdálo, že lidé jsou natolik frustrovaní, že jejich postoj k jakýmkoliv snahám o změnu je zcela pasivní. Později vyplynulo, že obě tyto skupiny nejsou tak pasivní, jak se mohlo zdát a že aktivně přistupují k řešení životních podmínek ve své městské čtvrti. Ustálily se zde dva petiční výbory, skupiny svépomocně organizovaly různé volno-časové akce, úklidové, či jiné sportovní a kulturní události pro další obyvatelé, rodiny a děti. Obě skupiny však pracovaly samostatně a nebyly zkoordinovány v jeden silný hlas, který se ozývá z jedné městské části. Tím se jejich požadavky tříštily. Zde jsme spatřily příležitost pro nastartování spolupráce obou „táborů", přičemž výzkumná skupina bude mít za úkol shromažďovat informace a poskytovat je ostatním aktivním skupinám a obyvatelům městské čtvrti.

V průběhu ustavování výzkumného týmu, na základě zkušeností získaných v této fázi výzkumu bychom mohly identifikovat i další role, než jen roli iniciátora. Byla to například **role facilitátora**, kterého úkolem je nezaujaté moderování diskuse.

Role identifikované v iniciační fázi realizovaného výzkumu dále rozšiřujeme o roli tzv. **„katalyzátora"**. Pojmenování této role jsme převzaly z přírodních věd, abychom vyjádřily, že naše intervence působily tak, jak se chová katalyzátor, který vstupuje do chemické reakce. Znamená to, že jsme umožnily a urychlily mezilidské reakce s cílem diskutovat problémy městské čtvrti. Po identifikaci těch několika frustrací a odkrytí všech negativních emocí jsme potřebovaly zapracovat také na motivaci lidí z městské čtvrti k zapojení se do výzkumného projektu. Tuto roli nazvěme **motivátor**. Role

[30] Výpovědi aktivních obyvatel městské čtvrti

[31] Výpovědi aktivních obyvatel městské čtvrti

síťovač reprezentuje toho, kdo lidi propojuje. Ve fázi formování výzkumné skupiny jsme zastaly i tuto roli. Síťovač vzhledem k cílům projektu sociální změny pracuje na rozvíjení solidárních vztahů. Jako síťovačky jsme v městské čtvrti působily i v dalších fázích výzkumu a nejenom při komunikaci s vnějším světem.

V první fázi realizovaného výzkumu se začala otevírat i etická dilemata. Byla spojena zejména s naplňováním základních lidských práv, a také se současným českým společensko-politickým diskurzem o zkoumané problematice (např. sociální bydlení, sociálně vyloučené lokality, majoritní vs. minoritní společnost). Již v této fázi jsme si uvědomovaly také etickou rovinu spojenu s profesními rolemi, hranicemi a vztahy, proto v některých diskusích se všemi obyvateli napomáhali externí facilitátoři, které jsme díky projektu mohly nasmlouvat.

Role výzkumnice - spolupracovnice

Výzkumný tým se scházel minimálně jednou týdně. V průběhu počátečních prací na výzkumu jej opustili někteří lidé – obyvatelé tzv. sociálně vyloučené lokality. Kdybychom měly reflektovat důvody tohoto vývinu situace, máme za to, že to bylo zapříčiněno jejich aktivitou v lokální skupině aktivních obyvatel tzv. sociálně vyloučené lokality, která se také scházela týdně, a nedostatkem časových možností v kombinaci se zaměstnáním a rodinou. Nicméně naši výzkumní skupinu posílili další obyvatelé sousedství. Nakonec se výzkumný tým ustálil v takovém složení, které pozůstávalo jen z obyvatel sousedství a akademiček.

Uvnitř v týmu jsme společně reflektovali, že pro výzkum není dobré, když z něj odešli lidé z lokality. *„Potřebujeme spolupracovat s Romy.“*[32] Tato reflexe se proměnila ve spolupráci s lokální skupinou. Lidé tak začali společně organizovat tzv. velké schůzky aktivních obyvatel městské čtvrti. Tato setkání byla moderována externími facilitátory z důvodu našeho předpokladu případného střetu rolí, kdy jsme byly vnímané jako členky výzkumného týmu, ke kterému lidé z tzv. sociálně vyloučené lokality přistupovali ze začátku skepticky.

Role výzkumníka-akademika se může prolínat s rolemi projektu sociální změny, konkrétně s rolemi lídra a vzdělavatele, přičemž aby ke spolupráci mohlo dojít, každá komunita potřebuje mít dosažen nějaký stupeň organizace. Interpretace a komunikace s různorodostí členství jsou centrální pro spolupracující přístup a mohou se objevit až poté, co jsou akademici

[32] Výpovědi členů a členek výzkumného týmu

komunitou přijati. Na rozdíl od postoje výzkumníka v tradičním výzkumu, stát se součástí[33] je nejvíce žádoucí podmínkou v CBPR. Opravdová spolupráce může znamenat dramatickou změnu charakteru výzkumu a akademici mohou spatřit sebe sama při realizaci divadla, storytellingu nebo jiných forem kreativního vzdělávání (Comstock, Fox in Stoecker, 2008).

S podporou komunitních pracovnic a facilitátorů jsme dokázaly to, aby se společně sešli lidé z tzv. sociálně vyloučené lokality, lidé z jejího sousedství a představitelé různých organizací a institucí a diskutovali o reálných problémech a nakonec, aby sami navrhli, jak je chtějí společně řešit. Z těchto schůzek vzešlo několik na sebe navazujících setkání aktivních obyvatel zastupujících celou městskou čtvrť s relevantními aktéry, kteří mají vliv na život v této čtvrti. Přičemž lidé sami navrhli, koho si ke stolu přizvou, co a jak jim společně sdělí, jaké konkrétní dotazy jim budou pokládat a jaké konkrétní návrhy řešení předkládat. Lidé byli připraveni, měli data a měli jasně naformulované to, co spatřují jako problém a to, co pokládají za řešení.

V této fázi výzkumu se začala projevovat další etická dilemata v kontextu profesních rolí, hranic a vztahů. Jako výzkumnice-akademičky jsme svoji pozici v rozjeté „hře" vnímaly jako bezpečnou tím, že jsme nebyly součástí žádné organizace, či instituce mající vliv na život městské čtvrti. Cítily jsme se zcela nezávisle v tom, jak můžeme nad věcmi uvažovat a interpretovat je tak, jak ve skutečnosti jsou. Být v pozici výzkumnic-spolupracovnic a společně s utlačovanou komunitou odkrývat strukturální oprese nejenom v sociální práci není jednoduché. Někdy bylo těžké rozlišovat proces od obsahu a nenechat se do obsahu vtáhnout. Na začátku jsme si opravdu myslely, že jde jen o výzkum, i když jsme měly načteno, že takový výzkum podporuje změny. Jenomže ty změny se začaly velmi rychle dít (změna výzkumného souboru, změna cíle výzkumu apod.) a my jsme na to musely flexibilně reagovat a přitom dodržovat všechny principy participativního výzkumu. Naše zkušenost byla taková, že v CBPR je těžké (zda vůbec reálné?) přesně vymezit a zastat pouze jednu roli.

Dalo by se říci, že realizace první velké společné akce, kde obyvatelé městské čtvrti konfrontovali konkrétní organizace a instituce, sdělovali jim konkrétní, společným úsilím nashromážděná, fakta (data), zaselo významné semínko spolupráce mezi dvěma „tábory". Obyvatelé městské čtvrti v průběhu realizace výzkumu ještě společně uspořádali mj. setkání s vlastníkem bytových domů v lokalitě, se starostkou městské části a s úředníky městského

[33] Z orig. *going native*

zastupitelstva, kde byly přizváni i poskytovatelé sociálních služeb v městské čtvrti. Po každé schůzce byl sepsán zápis z jednání, který byl rozeslán všem zainteresovaným, obyvatelé městské čtvrti společně reflektovali průběh těchto schůzek a plánovali, co podniknout dál. Nastavili si vlastní funkční komunikační kanál a naše pomoc a angažmá se časem začaly postupně vytrácet. Ne proto, že bychom dál nechtěly spolupracovat, ale proto, že lidi byli čím dál tím víc soběstačnější. Pozvolna se z nás staly konzultantky.

Role výzkumnice - konzultantky

Dnes, když jsou práce na výzkumu oficiálně uzavřeny, jsme v roli konzultantek. Poslední tři měsíce výzkumu, pracoval výzkumný tým ve spolupráci s lokální skupinou na diseminaci zjištěných informací ostatním obyvatelům městské čtvrti. A zároveň, se na těchto setkáních sbíraly další informace od obyvatel. Totiž na posledním setkání se starostkou je ona vyzvala, aby si sami rozhodli, co se ve čtvrti za pomoci radnice začne proměňovat. Lidé z lokality a lidé ze sousedství sestavili jednotný dotazník, kterým se doptávali na to, co ostatní obyvatelé vidí jako problém ve své městské čtvrti. Dotazníky jsme jim pomohli vyhodnotit, grafy pak zpracovali sami.

V čase, kdy jsme z městské čtvrti odcházely, výzkumný tým se zabýval otázkou formalizace jejich občanského uskupení tak, aby jako občané a obyvatelé městské čtvrti začali být bráni ještě více vážně.

Žebřík občanské participace

K celkovému zobrazení naší myšlenky použijeme koncept žebříku občanské participace autorky Arnstein (1969), jež je podrobněji popsán v kapitole 1.2 této monografie a zde je připomenut a dále vysvětlen na příkladu výzkumu, který část autorek monografie realizovala.

Podle Arnstein je občanská participace[34] kategorickým termínem pro občanskou moc[35]. Jde o redistribuci moci, která umožňuje potřebným občanům, kteří jsou v současnosti vyloučení z politických a ekonomických procesů, aby byly v budoucnu deliberativně[36] do těchto procesů zahrnuti.

[34] Z orig. *citizen participation*

[35] Z orig. *citizen power*

[36] Deliberace je mj. sociální proces vzájemné komunikace, kterým se rozumí to, (1) když každý (aktér nějaké záležitosti, každý dotčený nějakou aktivitou) bude mít stejnou příležitost promluvit; to předpokládá, (2) že každý má právo chápat a rozumět tomu, co ostatní říkají (řeč se vede srozumitelným jazykem a je na to čas), a také, (3) že každý má povinnost pečlivě poslouchat a zvážit slyšená slova ostatních, (4) a že každý má právo na respekt ostatních a povinnost ostatní účastníky respektovat. Cílem je dosažení vzájemného konsenzu aktérů. (Vajdová, 2010)

Je to strategie, která zapojuje lidi z vytlačovaných komunit do procesů, které ustanovují to, jak jsou informace sdíleny, a která stanovuje cíle a politické nastavení.

Schéma č. 8: Žebřík občanské participace podle Arnstein

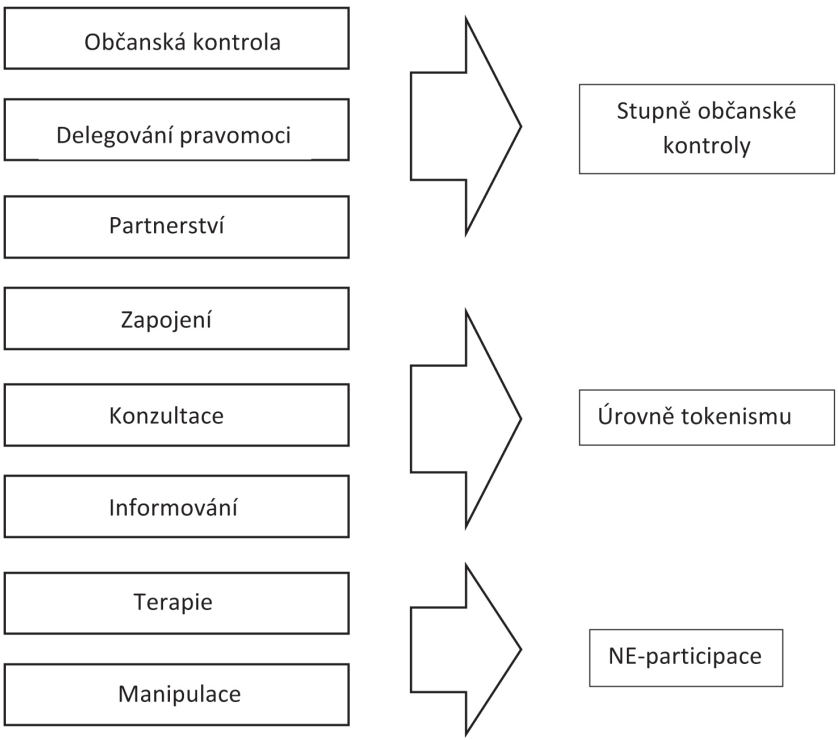

Zdroj: Arnstein, 1969, přeloženo autorkou

Uvedený žebřík občanské participace (schéma č. 8) je složen z osmi příček zobrazujících typy participace a neparticipace. Každá příčka žebříku odpovídá rozsahu občanské moci při stanovování konečného produktu. Nejspodnější příčky (1) **Manipulace** a (2) **Terapie** zobrazují dva stupně NE-participace, kterých skutečným cílem není umožnit vyloučeným občanům účastnit se plánování nebo vedení programů, nýbrž umožnit držitelům moci a vlivu „vzdělávat" a „léčit" participanty. (Arnstein, 1969) Třetí a čtvrtá příčka pokročily do úrovně tokenismu, které vylučovaným občanům umožňují slyšet a mít svůj hlas: (3) **Informování** a (4) **Konzultace** – znamená

to, že pokud jsou mocnými a vlivnými přizvání do procesů, mohou skutečně slyšet a být vyslyšeni, přičemž tyto stupně determinují maximální možný rozsah jejich zapojení. Takže v těchto podmínkách lidé nemají tolik moci, aby zajistili, zda jejich názory budou skutečně do nastavovaných programů zahrnuty. Pátý stupínek (5) **Zapojování** nebo uspokojování např. veřejného mínění symbolizuje vyšší stupeň tokenismu, protože sice základní pravidla umožňují vyloučeným občanům radit, ale právo rozhodnout zůstává v rukou mocných a vlivných. (Arnstein, 1969) O pastech tokenismu ze své zkušenosti v českém prostředí pojednal Jan Milota (2015). Poslední tři stupínky žebříku zobrazují občanskou kontrolu se stoupajícími stupni vlivu na proces přijímání rozhodnutí. Občané mohou vstoupit do (6) **Partnerství**, které jim umožní vyjednávat a angažovat se v procesu vytváření kompromisů společně s mocnými a vlivnými. Na nejvrchnějších dvou příčkách - (7) **Delegování pravomoci** a (8) **Občanská kontrola** – mohou občané získat většinu rozhodovacích míst, nebo plný výkon manažerské moci. (Arnstein, 1969)

Diskuse v kontextu sociální práce

Pro úplnost naší (sebe)reflexivní zprávy o CBPR z pozice výzkumnic-akademiček a s blížícím se závěrem předkládaného textu nabízíme pojednání o projektu sociální změny v čase. Studiem teorie i praxí jsme se utvrdily v tom, že CBPR je dynamický proces probíhající a opakující se cyklicky v čase, stejně tak jak tuto charakteristiku nese i projekt sociální změny a do důsledku také snahy sociální práce o řešení sociálních problémů, o zlepšování sociálního fungování těch na okraji společnosti a také její snahy o obnovení sociální rovnováhy ve společnosti.
Jak takový projekt sociální změny probíhající v čase může být podobný práci na zplnomocňování těch nejzranitelnějších?

Schéma č. 9: Projekt sociální změny v čase

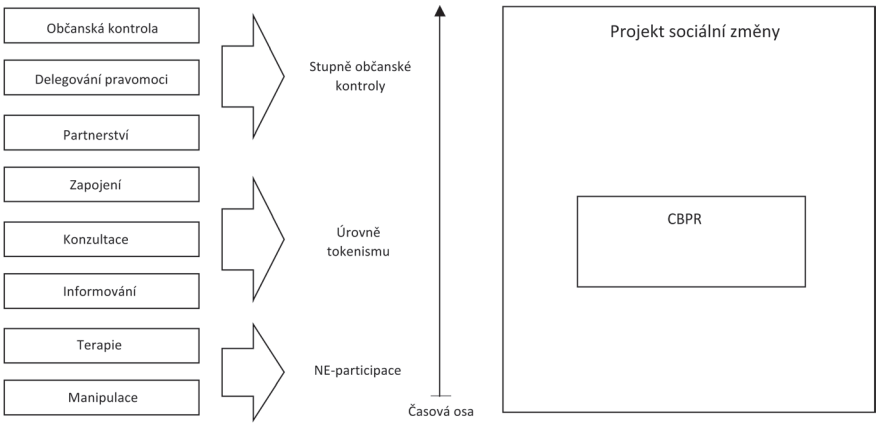

Zdroj: Arnstein, 1969, upraveno autorkou Bjelončíkovou

Schéma zobrazuje žebřík participace, časovou osu a projekt sociální změny. Vnímejme žebřík participace jako časovou osu projektu sociální změny. Řekneme, že na spodu žebříku se nachází člověk v obtížné sociální situaci a sám si neví rady, jak ji má řešit. Stoupáním po žebříku se z něj postupně stává aktér změny vlastní tíživé situace, přičemž na vrcholu žebříku je samostatný občan nesoucí odpovědnost za svá rozhodnutí. CBPR může v rámci projektu sociální změny přijít kdykoliv v čase, nejdříve však od třetí příčky žebříku participace. Na třetí příčce žebříku již lze identifikovat určitý stupeň komunitní organizace, který je alfou a omegou vstupního předpokladu pro realizaci CBPR. V našem případě komunita lidí z lokality dosáhla stupně komunitní organizace proto, že v ní fungovala komunitní (sociální) práce. Víme, že CBPR směřuje k dosažení pozitivní sociální změny. V našem případě výzkum aktivizoval a spojil lidi z celé městské čtvrti a nastavil takové podmínky, které jsou pro lidi příznivé pro jejich vzájemnou spolupráci a pro jejich další snahy o dosahování dlouhodobějších cílů – cílů projektu sociální změny. CBPR je propojený se sociální prací, je jejím vhodným nástrojem zejména proto, že pomáhá zprůhledňovat skutečnosti při práci s lidmi tady a teď. Máme za to, že sociální práce usiluje o stejné cíle, o jaké usiluje projekt sociální změny – (1) osvojování si znalostí a dovedností, (2) rozvíjení solidárních vztahů, (3) angažování se v akcích a rozvíjení soběstačnosti.

Nemůžeme si proto nepoložit otázku, proč sociální práce při práci s vyloučenými lidmi zůstává stagnovat na třetí příčce žebříku, někde

možná na vyšších stupních, ale pořád na úrovni tokenismu? Jde sociálním pracovníkům o to, aby si lidé při řešení problémů dokázali pomoct sami? Proč sociální práce u nás nevyužívá např. CBPR jako efektivní nástroj, který má k dispozici? Proč se využíváním metod komunitní práce a participace nepřibližuje svými intervencemi i k naplňování svých vlastních cílů, natož k cílům projektu sociální změny?

Pohled komunitních partnerek a partnera[37]

Stejně jako v předchozí podkapitole (3.1) i zde zaměříme svou pozornost také na pohled spoluvýzkumníků. V případě daného výzkumu pak komunitních partnerek a partnera na celý proces participativně realizovaného výzkumu.

Reflexi provedla a zpracovala Eliška Platošová jako součást výzkumu své diplomové práce. Zdrojem dat, jejichž analýzu uvádíme, byl její terénní deník, který si během roku 2015 vedla a fokusní skupina, kterou zrealizovala s částí výzkumného týmu, resp. s jeho částí pocházející z komunity, na závěr projektu. Fokusní skupina proběhla polostrukturovaně, její záznam byl doslovně přepsán a analyzován metodou trsů.

Jako svou prvotní motivaci pro vstup do výzkumného projektu členky a člen výzkumného týmu z komunity shodně uváděli, že chtěli docílit toho, aby se kvalita života v místě jejich bydliště zlepšila, aby se zvýšila bezpečnost v této městské čtvrti a aby se jejich městská čtvrť stala „zelenou" a nemuseli se stydět říct – „já tady bydlím."

Součástí reflexe projektu bylo hodnocení, jak v tomto svém cíli pokročili. V tomto ohledu se jejich názory poměrně výrazně lišily, část zůstávala skeptická a neviděla téměř žádný pokrok ve vztahu ke svému osobnímu cíli, ale část byla optimistická a pokrok spatřovala velký. Společně se však shodli, že se zlepšil jejich vztah k vlastnímu bydlišti. *„Není mi jedno, kde bydlím."*

Během prvního kontaktu každý z budoucích členů prohlašoval, že je na takovou spolupráci příliš časově vytížen, i přesto se po počáteční ostýchavosti rozhodli do výzkumného týmu přihlásit a někteří z nich dokonce vydrželi až do konce projektu a ještě déle. Někteří členové byli již aktivní, proto pro ně byl tento projekt způsobem, jak se dál angažovat (iniciátoři peticí), ale jiní popisovali, že pro ně bylo impulzem se do něčeho zapojit to, když se dozvěděli, že se v oblasti skutečně něco děje.

[37] Tento text je jednou z částí diplomové práce Platošová, E., Potřeby v oblasti bydlení, 2015, Katedra sociální práce, FSS OU, 2015. Nepublikováno. Upraveno V. Gojovou, vedoucí diplomové práce. Přímé citace uvedené v textu a označené uvozovkami a kurzivou jsou citace výpovědí komunikačních partnerů.

Členové výzkumného týmu uváděli, že i přes konec projektu mají stále zájem ve svém snažení pokračovat. Usilují o to, aby se znásobila pozornost obrácená k jejich městské části a to zejména ze strany radnice, protože považují množství financí investovaných do této městské čtvrti za nedostatečné. Jejich dlouhodobým cílem je zajistit, aby se stala jejich městská čtvrť atraktivní adresou. Nejdůležitější motivací pro pokračování ve svém úsilí shledávali zejména to, pokud uvidí nějaký posun: *„Když se něco podaří, třeba když se tady začne něco měnit.“* Avšak uvědomují si, že jejich snažení je *„… během na dlouhou trať“*, největší překážkou ve svém snažení spatřují v *„… nezájmu subjektů a nezájmu občanů.“*

Na otázku, na čem jste dosud nepracovali a je to potřeba, odpovídali členové výzkumného týmu, že je to publicita jejich úsilí. K tomuto účelu si naplánovali možné zviditelnění svého úsilí v městských novinách.

Již od začátku naší spolupráce bylo jasné, že vztahy mezi sociálně vyloučenou lokalitou a sousedstvím jsou napjaté. Součástí reflexe výzkumného projektu bylo také hodnocení části výzkumného týmu, jak vnímají sblížení s obyvateli sociálně vyloučené lokality, zda k nějakému došlo. *„No, je nám jich líto, protože ti aktivní, kteří tam pár jich je, tak jsou umlčováni, udupováni těma ostatníma.“ „Jsou v těžké situaci.“* Dle svých slov nemají pocit, že by se s komunitou sblížili. Avšak na druhou stranu velmi pozitivně hodnotí spolupráci lokální skupinou, která aktivně působí v sociálně vyloučené lokalitě. V souvislosti s touto spoluprací vnímají sblížení s komunitou tvořící obyvatele sociálně vyloučené lokality a spolupráci s ní považují za přínosnou. Sami uvádějí, že si uvědomují, že výzkumná i komunitní skupina spolupracují na obdobných tématech.

Členové výzkumné skupiny také zhodnotili své největší úspěchy. Za svůj malý osobní úspěch považují svou stále trvající chuť a vůli dále pokračovat, a že díky spolupráci získali nové kontakty na obyvatele této městské části. Za velký úspěch považují to, že se jim svou prací podařilo zaujmout důležité subjekty, kteří s oblastí bydlení v jejich městské čtvrti bezprostředně souvisejí: *„Něco se tady děje, že se o nás mluví.“* Důležité pro ně bylo zejména setkání obyvatel ze sousedství sociálně vyloučené lokality, od kterých se dozvěděli názor na své snažení, a že získali kontakt na některé obyvatele ze sociálně vyloučené lokality. To pro ně bylo nejvýznamnější. Sice účast hodnotili jako nízkou (15 obyvatel), ale dle jejich názoru se díky tomuto setkání informace o jejich činnosti rozšíří i mezi ostatní obyvatele.

Součástí fokusní skupiny byla také reflexe participativního přístupu. Tento

způsob výzkumu vidí jako přínosný. Považují ho za vhodný pro použití v situacích podobných jejich vlastní, ale uvádějí, že si nemyslí, že by byl tento způsob výzkumu vhodný v každé situaci. Velkou výhodu tohoto přístupu spatřují v možné účasti obyčejných lidí, kde mají větší prostor se nad problémem zamyslet. Výhodou dle jednoho člena výzkumného týmu je *„větší zapojení občanů, možná se víc zamyslí. Když odpovím někomu na tři otázky, tak odpovím a vůbec se nezajímám. Kdežto tady tohle vás vtáhne určitě dovnitř.“* Za negativní hledisko tohoto přístupu považují jeho velkou časovou náročnost. Uváděli, že dle jejich názoru by bylo lepší takovýto výzkum zorganizovat s větším zapojením obyvatel, aby výzkumný tým tvořilo více lidí, kteří by mohli spolupracovat. Celou spolupráci výzkumníci vnímali spíše jako komunitní práci než výzkum. Přitom si uvědomují, že výzkumných výstupů bylo víc – ohniskové skupiny, dotazníkové šetření.

Nejbližším cílem, který komunitní partneři z výzkumné skupiny identifikovali, je dosáhnout toho, aby přesvědčili zastupitele k tomu, aby se do jejich městské části investovalo více peněz, zejména do jejího rozvoje, na opravu chodníků a komunikací, ale také na bezpečnost.

ZÁVĚR

Ačkoliv není téma participace a participativních přístupů v české diskusi sociální práce nikterak nové, česky psané literatury na toto téma nenajdeme mnoho. Autorky se tak pokusily toto prázdné místo alespoň částečně vyplnit předloženým prvním dílem plánovaného dvoudílného celku, jehož cílem je představit participativní přístupy v sociální práci tak, aby byly ukotveny jak v relevantních teoretických konceptech, tak v konkrétních příkladech participativně orientovaných postupů sociální práce, případně projektů realizovaných v duchu participativních přístupů. Přičemž první díl se specificky zabývá participativně orientovaným výzkumem v sociální práci.

V textu rozděleném na tři části se autorky zabývají teoretickým ukotvením participativních přístupů, jejich propojením s výzkumnou činností a jejími příklady.

První část „Teoreticky ke konceptům zplnomocnění a participace v sociální práci" je rozdělena do dvou kapitol a provází tématem moci a zplnomocnění v sociální práci až k jeho vztahu s participací. Téma moci je zde spolu s Andersonem (1996) a Smithem (2008) vnímáno jako nedílná součást teorie a praxe sociální práce. Sociální pracovníci se pohybují v paradoxním rámci – očekává se od nich, že budou zplnomocňovat své klienty, přestože o jejich možnostech měnit situace často způsobené strukturální opresí, případně ji samotnou, můžeme jen diskutovat. Na druhou stranu společná práce na strategiích řešení a spoluobjevování kontextuálních příčin potíží spolu s klienty, může měnit pohled sociálních pracovnic na jejich profesní identitu (Seikulla, Arnkil, 2013). Lze se tedy domnívat, že výsledkem této spirální kauzality může být osvobození se sociální práce od určité míry bezmoci a znovunalezení svého místa ve společnosti. Participace narušující vzorce moci může být tedy v sociální práci žádoucí. V rámci mikroúrovně praxe sociální práce lze participativní přístup uplatnit jako způsob práce, který je založen na spolupráci odborníka (v našem případě sociálního pracovníka) a neodborníka (klienta) (Tolman, Brydon-Miller, 2001). Na makroúrovni lze participativní přístupy v sociální práci využít v rámci výzkumů zplnomocňujících sociální aktéry k vyjádření jejich názorů a potřeb, které mohou sloužit k podkladovým analýzám pro tvorbu koncepce sociálních politik, a to nejen na lokální úrovni. Možností je využití participativních typů výzkumu (Babbie, 2005; Winter, Munn-Giddings, 2001; Stringer, 2007, a další), které se rozvinuly jako kritika tradičních výzkumných přístupů, které byly vnímány jako elitářské a stavěly subjekt výzkumu do pozice objektu.

Druhá část publikace se zaměřuje na oblast výzkumu v sociální práci. Autorky ji však nezamýšlejí jako část knihy určenou výhradně lidem z akademického prostředí. Ačkoliv se text na počátku poměrně podrobně zabývá participativním výzkumným paradigmatem (toliko z důvodů porozumění kontextu), autorky jsou přesvědčeny, že právě zde je jeden z prostorů, kdy akademická sociální práce může být přínosná sociální práci praktické a naopak. Toto je ilustrováno na příkladu jedné z výzkumných metod používaných v rámci participativního výzkumného přístupu, a to metody participativního výzkumu zakotveného v komunitě. Společná cesta sociálních pracovnic a klientů od pojmenování toho, co je tíží, co potřebujeme, po nalezení způsobu, jak bychom chtěli, aby byla potíž zmírněna nebo vyřešena, je činností, kterou akademici používající participativní přístupy vnímají jako činnost výzkumnou. Pro sociální pracovníky jde o jejich běžnou praxi, na jejíž realizaci často ale díky nárokům systému nezbývá dostatek prostoru.

Koncept knihy pak doplňuje část seznamující se dvěma participativně realizovanými výzkumy, jejichž záměrem bylo obohatit akademickou diskusi, ale zároveň přispět praxi sociální práce. Kromě ambice inspirovat k takové spolupráci praxi a vědu sociální práce, se autorky snaží především reflektovat role výzkumnic - akademiček v uvedených projektech a zamýšlet se nad širšími dopady svého krátkého působení ve výzkumném prostředí. Mají za to, že sociální práce usiluje o stejné cíle, o jaké usiluje projekt sociální změny (Stoecker in Minnkler, Wallerstein, 2008), do jehož kontextu svoji výzkumnou činnost zasazují. Cílem obou je pomoci lidem osvojovat si znalosti a dovednosti, rozvíjet solidární vztahy, angažovat se a rozvíjet soběstačnost. Jakými konkrétními postupy, s jakými příležitostmi a limity a s jakými výsledky, může ukázat druhý díl této monografie, který představí případové studie vybraných participativně orientovaných výzkumů provedených v posledních letech v České republice.

Autorky si, stejně jako účastnice a účastníci konference, jejíž výstupy jsou zaznamenány v příloze knihy, položily na počátku svých úvah o participativních přístupech v sociální práci, otázku, co by pomohlo, aby se jejich užívání v české sociální práci posílilo a našlo své stabilní, legitimizované a uznávané místo. Jako významná bariéra byl na zmiňované konferenci přítomnými identifikován nedostatek informací, zkušeností a možnosti sebe/vzdělávání v participativních přístupech v sociální práci. Autorky doufají, že tato kniha může pomoci v překonávání oné zmiňované bariéry a k tomu, aby participace nebyla pouze slovo užívané formálně (protože se to má nebo že je to trendy), ale aby se stala součástí české praxe i vědy sociální práce.

SUMMARY

The book responds to the current debate about Czech Social Work participation and the use of participatory approaches in the practice of social work and in its science. The aim of the book is to introduce participatory approaches in social work so that they are anchored to the relevant theoretical concepts as well as concrete examples of participatory processes of oriented social work, projects implemented in the spirit of participatory approaches. The book is the first part of a planned two-part unit, the first part deals specifically with participatory oriented research in social work. The text is divided into three sections, where the authors deal with the theoretic participatory approaches by linking research activity and its examples. In the book, the theme of power can be perceived as an integral part of the theory and practice of social work. Social workers are in a paradoxical context - is expected of them that they will empower their clients, although we can only discuss their ability to change the situation, which is often caused by structural oppression. On the other hand, joint work on strategies and solutions for mutual discovery of contextual causes of a problem with clients may change the view of social workers, as regards their professional identity. It can be assumed that as a result of the spiral of causation, they may be freed by social work from some degree of helplessness, and rediscover their place in society. Participation distorting power formulae may therefore be desirable in social work. Within the micro-level, a participatory approach to social work practice can be applied as a way of working that is based on co-operation between an expert (in our case, a social worker) and a layman (or client). At the macro level, participatory approaches in social work can be used in the context of research empowering social actors to express their opinions and needs, which may serve underlying analyses for creating the concept of social policies, not only at a local level. One option is to use participatory types of research that have been developed as a critique of traditional research approaches that were perceived as elitist, and build a body of research into the subject position. The book presents the theoretical grasp of participatory research in social work, including examples of Czech research of this type. In these examples, we illustrate how it is possible to change the participation level during the research itself.

POUŽITÉ ZDROJE

ADAMS, R. 2003. *Social Work and Empowerment.* 3rd edition. Basingstoke: Palgrave.

ADAMS, R. 2008. *Empowerment, Participation and Social Work.* 4th edition. Basingstoke: Palgrave.

ANDRÉ, P. with the collaboration of P. Martin and G. Lanmafankpotin. 2012. Citizen Participation. In CÔTÉ, L., SAVARD, J.-F. (eds.). *Encyclopedic Dictionary of Public Administration* (online). Dostupné z: http://www.dictionnaire.enap.ca/dictionnaire/docs/definitions/definitions_anglais/citizen_participation.pdf

ALSOP, R., HEINSOHN, N. 2005. Measuring Empowerment: Structuring Analysis and Framing Indicators. In: *Policy research working paper* (online). (3.1.2014) Dostupné z: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=665062.

ANDERSON, J. 1996. Yes, But is It Empowerment? Initiation, Implementation and Outcomes of Community Action. In: HUMPHRIES, B. *Critical Perspectives on Empowerment.* Birmingham: Venture Press, British Association of Social Workers, 69-84.

ARNSTEIN, S. R., 1969. A Ladder of Citizen Participation. *AIP Journal.* July 1969. pp. 216-224. (online). (16.7.2013) Dostupné z: https://www.planning.org/pas/memo/2007/mar/pdf/JAPA35No4.pdf

BABBIE, E. 2005. *The Basics of Social Research.* Thomson, Wadsworth.

BANTHIEN, H., JASPERS, M., RENNER, A. 2003. *Governance of the European Research Area:The role of civil society.* Interim Report. Brussel: European Commission Community

Big Society. 2012. (online). (22.11.2014) Dostupné z: http://www.cabinetoffice.gov.uk/content/big-society-overview.

BJELONČÍKOVÁ, M., GOJOVÁ, V. 2015. Use a participatory approach in research needs in housing - are we ready?. *Re-visioning social work with individuals, collectives and communities: social work research : program book & book of abstracts.* Ljubljana: European Social Work Research Association, 234-235.

CÍSAŘ, O. 2008. *Politický aktivismus v České republice: Sociální hnutí a občanská společnost v období transformace a evropeizace.* Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

CLEAVER, F. 1999. *Paradoxes of participation: Questioning participatory approaches to development*. United Kingdom: University of Bradford.

COULSHED, V., ORME, J. 1998. *Social Work Practice. An Introduction.* 3rd edition. London: Macmillan.

CROFT, S., BERESFORD, O. 2000. User Participation. *The Blackwell encyclopedia of social work.* Malden: Basil Blackwell, 355-357.

CROFT, S., BERESFORD, P. 2002. A Participatory Approach to Social Work. In: HANVEY, Ch., PHILPOT, T. (Eds.) *Practising Social Work*. New York: Routledge.

DENZIN, N. K., LINCOLN, Y. S. 2011 *The SAGE Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage Publications.

DE QUINCEY, C. 1999. Radical Nature and the Paradox of Consciousness. *ReVision,* 21.4: 12 – 13.

DOEL, M., SHARDLOW, S. 1998. *The new social work practice*. Hampshire: Arena.

DOMINELLI, L. Empowerment: Help or Hindrance in Professional Relationship. In: STEPNEY, P., FORD, D. 2000. *Social Work Models, Methods and Theories.* Dorset: Russell House Publishing.

ELISHEVA, S. 2004. Developing a Theory of Empowerment. In: ELISHEVA, S. *Empowerment and community plannning* (online). (23.6.2009). Dostupné z: http://www.npow.org/elisheva_saden_empowerment_intro.pdf

FOJTÍKOVÁ, Z. 2007. *Zplnomocnění a participace v komunitní práci.* Diplomová práce. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Zdravotně sociální fakulta. Nepublikováno.

FOSTER, H. 1985. *Postmodern Culture.* London: Pluto Press.

FRASEROVÁ, N., HONNETH, A. 2004. *Přerozdělování nebo uznání*? Praha: Filosofia, nakladatelství Filosofického ústavu AV ČR.

FRIEDMANN, J. 1996. Rethinking poverty: empowerment and citizen rights. *International Social Science Journal,* 148, 161-189.

GERMAIN, C. B., GITTERMAN, A. 1980. *The life model of social work practice*. New York: Columbia University Press.

GIDDENS, A. 2004. *Třetí cesta a její kritici*. Praha: Mladá fronta.

GUBA, E.G., LINCOLN, Y.S. 2005. Paradigmatic controversies, contradictions, and emerging confluences. In: DENZIN, N. K., LINCOLN, Y.S. *The Sage handbook of qualitative research*. 4rd ed. Los Angeles: SAGE..

HABERMAS, J. 1981. *Modernity versus Postmodernity*. *New German Critique.* No. 22 (1981), 3-14. (online). (22.10.2015) Dostupné z: http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/sociology/staff/robertfine/home/teachingmaterial/sociologyofmodernity/readings/modernity_versus_postmodernity_habermas.pdf

HARDINA, D. 2002. *Analytical Skills for Community Organization Practice.* New York: Columbia University Press.

HART, R. 1992. *Children´s Participation: From Tokenism to Citizenship*. UNICEF ICDC. Florence: International Child Development Centre.

HENDERSON, P., THOMAS, D.N. 2007. *Zručnosti komunitnej práce v susedstvách.* Nitra: Centrum komunitného rozvoja.

HENDL, J. 2005. *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*. Vyd. 1. Praha: Portál.

HERON, J., REASON, P. 1997. A Participatory Inquiry Paradigm. *Qualitative Inquiry*, 3(3), 274-294 (online). (3.3.2015) Dostupné z: http://www.peterreason.eu/Papers/Participatoryinquiryparadigm.pdf

HERON, J., REASON, P. 1999. *The Practice of Co-operative Inquiry: Research ´with´rather than ´on´ people.* South Pacific Centre of Human Inquiry. (online). (3.3.2015) Dostupné z: http://www.human-inquiry.com/ciacadem.htm

HERON, J. 1996. *Co-operative Inquiry: Research into the Human Condition*. London: SAGE.

HERON, J., REASON, P. 2001. The practice of co-operative inquiry: Research with rather than on people. In: REASON, P., BRADBURY, H. (Eds). *Handbook of Action Research*. Thousand Oaks: SAGE.

HUMPHRIES, B. 1996. Contradicitions in the Culture of Empowerment. In: HUMPHRIES, B. *Critical Perspectives on Empowerment.* Birmingham: Venture Press, British Association of Social Workers, 1-16.

CHLOUBA, K., 2013. Třetí role podle univerzity Karlovy. (online). *Deník Referendum*. (7.2.2015). Dostupné z: http://denikreferendum.cz/clanek/16551-treti-role-podle-univerzity-karlovy

KALINA, K. 2008. *Terapeutická komunita: obecný model a jeho aplikace v léčbě závislostí*. Praha: Grada.

KEMMIS, S. 2001. Exploring the Relevance of Critical Theory for Action Research: Emancipatory Action Research in the Footsteps of Jurgen Habermas. In: REASON, P., BRADBURY, H. (eds.). *Handbook of Action Research*. London: SAGE.

KEMMIS, S., McTAGGART, R. 2000. Participatory action research. In: DENZIN, N.K., LINCOLN, Y.S. (Eds). *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: SAGE.

KEMMIS, S., McTAGGART, R. 2007. Participatory Action Research: Communicative Action and the Public Sphere. In: DENZIN, N., K., LINCOLN, Y. S. *Strategies of Qualitative Inquiry*. Thousand Oaks: SAGE.

KINDON, S., PAIN, R., KESBY, M. 2007. *Participatory Action Research Approaches and Methods: Connecting people, participation and place*. London: Routledge.

KIRST-ASHMAN, K. K., HULL, G.F. 1997. Generalist practice with organizations and communities. Chicago: Nelson-Hall Pubslihers.

KOSHY, V. 2005. *Action Research for Improving Practice. A Practical Guide*. London: Paul Chapman Publishing: SAGE.

KOSHY, V. et al. 2011. What is Action Research. In: *Action Research in Healthcare*. SAGE (online). (21.2.2015) Dostupné z: http://www.uk.sagepub.com/upm-data/36584_01_Koshy_et_al_Ch_01.pdf

KRUEGER, R., CASEY, M. A. 2009. Focus groups: a practical guide for applied research. Los Angeles: SAGE.

LEDWITH, M. 2011. *Community development. A criticial approach*. Bristol: The Policy Press.

LEE, J. A. B. 2001. *The Empowerment Approach to Social Work Practice.* New York: Columbia University Press.

LEISS, W., CAIRNEY, J. 1995. *Feasibility Study on Expert Panels: Credibility in Risk-Based Decision Making*. Queen's University Unpublished paper.

LINSTONE, A., TUROFF, M. 2002. *The Delphi Method: Techniques and Applications*. Reading Mass.: Addison-Wesley Pub. Co., Advanced Book Program.

LYNEGAR, S., LUSKIN, R., FISHKIN, J. 2004. *Facilitating Informed Public Opinion: Evidence from Face-to-Face and Online Deliberative Polls*. Center for Deliberative Democracy.

MAITER, S., SIMICH, L., JACOBSON, N., WISE, J. 2008. Reciprocity: An Ethic for Community-based Participatory Action Research. *Action Research*, 6 (3), 305 – 325.

MAREŠ, P. 1999. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: SLON.

MILOTA, J. 2015. Častou pastí participace je tokenismus. In: *Sociální Práce. cz* (online). (cit. 22.1.2015). Dostupné z: http://www.socialniprace.cz/zpravy.php?oblast=1&clanek=735

MINKLER, M., FADEM, P., PERRY, M., BLUM, K., MOORE, L., ROGERS, J. 2002. Ethical Dilemmas in Participatory Action Research: A Case Study from a Disability Community. *Health, Education and Behaviour*, 29 (1), 14 – 29.

MINKLER, M., WALLERSTEIN, N. (Eds.) 2008. *Community-Based Participatory Research for Health. From Process to Outcomes*. 2nd Edition. San Francisco: Jossey-Bass.

MULLALY, R. P. 1997. *Structural Social Work: Ideology, Theory and Practice.* 2nd Edition. Oxford: Oxford University.

NGUNJIRI, E. 1998. Participatory methodologies: double-edged swords. *Development on Practice,* 8(4), 466-470.

Participativní metody: Práce s veřejností. 2014. In: *Participativní Metody.cz* (online). Brno: Centrum občanského vzdělávání, (cit. 8.11.2015). Dostupné z: http://www.participativnimetody.cz/

Participatory Action Research & Organizational Change, 2008. (online). (12.10.2014) Dostupné na: http://participaction.wordpress.com/

PAYNE, M. 2005. *Modern Social Work Theory*. Basingstoke: Macmillan.

PLATOŠOVÁ, E. *Potřeby v oblasti bydlení*. Diplomová práce. Ostrava: Ostravská univerzita, Fakulta sociálních studií. Nepublikováno.

POPPLE, K. 1995. *Analysing Community Work – Its Theory and Practice*. Buckingham: Open University Press.

REASON, P., BRADBURY, H. 2001. *Handbook of Action Reasearch: Participatory Inquiry and Practice*. London: SAGE.

REASON, P., BRADBURY, H. 2008. *Handbook of Action Reasearch: Participatory Inquiry and Practice*. 2nd Edition. London: SAGE.

REASON, P., BRADBURY, H. 2013. *Action Research: Participative Inquiry and Practice*. 2nd Edition. London: SAGE.

REASON, P., GOODWIN, B. 1999. Toward a Science of Qualities in Organizations: Lessons from Complexity Theory and Postmodern Biology. *Concepts and Transformations*. 4(3), 281-317.

RINGLAND, G. 2002. *Scenarios in Public Policy*. West Sussex: John Wiley & Sons Ltd.

SEIKKULA, J., ARNKIL, T. E. 2013. *Otevřené dialogy. Setkávání sítí klienta v psychosociální práci.* Brno: Narativ.

SELENER, D. 1997. *Participatory Action Research and Social Change*. Cornell Participatory Action Research Network, Cornell University.

SEYMOUR-ROLLS, K., HUGHES, I. nedat. Participatory Action Research: Getting the Job Done. *Action research resources* (online). (cit. 6.10.2009). Dostupné z: http://www.scu.edu.au/schools/gcm/ar/arr/arow/rseymour.html

SCHUMAN, C. H., ABRAMSON, J. A. 2000. Collaborating for Usable Knowledge: A Work in Progress by the Nonprofit Sector Research Fund. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 29(1), 11–23.

SCHURINGA, L. 2007. *Komunitní práce a inkluze Romů*. Ostrava: Radovan Goj.

SLOCUM, N. 2003. *Participatory Methods Toolkit: A Practitioner´s manual*. (online). (cit. 8.6.2015). Dostupné z: http://archive.unu.edu/hq/library/Collection/PDF_files/CRIS/PMT.pdf

SMITH, R. 2008. *Social Work and Power*. New Work: Palgrave Macmillan.

STRINGER, E. T. 2007. *Action Research*. London: SAGE.

TheWorldCafé.com. 2015. (online). Creative Commons Attributions. (cit. 8.11.2015). Dostupné z: http://www.theworldcafe.com/

THOMPSON, N. 1998. *Promoting Equality.* London: Macmillan.

TOLMAN, D. L., BRYDON-MILLER, M. 2001. *From Subjects to Subjectivities: A Handbook of Interpretative and Participatory Methods*. New York: New York University Press.

TOULMIN, S. 1990. *Cosmopolis: the hidden agenda of modernity*. New York: Free Press.

VAJDOVÁ, Z. 2010. *Nové slovo do sociologického slovníčku: deliberace.* Sociologický webzin: 02/2010. (online). (cit. 3.8.2015). Dostupné z: http://www.socioweb.cz/index.php?disp=teorie&shw=426&lst=106

VEASEY, K. 2002. *Citizens Jury Handbook*. Washington: Jefferson Center.

WALTERS, N., LYGO-BARKER, S., STRKLJEVIC, S. 2001. *Empowerment indicators: combating social exclusion in Europe.* Bristol: Policy Press.

WATERMAN, H., et al. 2001. Action Research: A Systematic Review and Guidance for Assessment. *Health Technology Assessment*, 5(23).

WEBLER, T., TULER, S. 2000. Fairness and Competence in Citizen Participation: Theoretical Reflections from a Case Study. *Administration & Society*, 32 (5), 566-595.

WHITE, S. C. 1996. Depoliticising development: the uses and abuses of participation. *Development in practice,* 6(1), 6-15.

WILCOX, D. 1994. A *Guide to Effective Participation*. York: Joseph Rowntree Foundation.

WINTER, R., MUNN-GIDDINGS, C. 2001. *A Handbook for Action Research in Health and Social Care.* London: Routledge

Jiné zdroje

Terénní deníky a zápisy pořízené během realizace projektu SGS02/FSS/2015 studentkami a akademičkami Fakulty sociálních studií Ostravské university v Ostravě.

GLUMBÍKOVÁ, K. Závěrečná zpráva SGS01/FSS/2015 Reintegrace matek samoživitelek žijících v azylových domech do trvalých forem bydlení.

GOJOVÁ, V. Závěrečná zpráva SGS02/FSS/2015 Identifikace a analýza potřeb v oblasti bydlení obyvatel sociálně vyloučených lokalit.

PŘÍLOHA Č. 1 - REFLEXE KONFERENCE PARTICIPATIVNÍ PŘÍSTUPY V SOCIÁLNÍ PRÁCI

Kateřina Glumbíková

Uvedením tohoto textu lze ilustrovat, že téma participativních přístupů ve výzkumu v sociální práci ani v její praxi není jen trendem, „o kterém se píše". Ale že jde skutečně o téma, jímž se aktivně zabývají nejen sociální pracovnice a pracovníci v praxi i v akademickém prostředí, ale také lidé, kterých se sociální práce týká především. Tedy ti, kteří jsou nazýváni klienty sociální práce.

Ve dnech 17. a 18 9. 2015 se uskutečnila konference s názvem *Participativní přístupy v sociální práci*. Tato událost byla iniciativou Fakulty sociálních studií Ostravské univerzity. Cílem konference bylo vytvořit prostor pro setkání lidí (studentů, akademiků, sociálních pracovníků, příjemců sociální práce a dalších), kteří mají zkušenost se sociální prací v rozdílných kontextech a různých perspektiv. Z dlouhodobějšího hlediska bylo záměrem konference přiblížit téma participace širší odborné veřejnosti.

Jednotlivé příspěvky českých i zahraničních hostů se střídaly se skupinovými diskuzemi, v nichž měli účastníci konference možnost sdílet své názory a zkušenosti s participací. Každá skupina byla složena z šesti až patnácti diskutujících a facilitátora. Účastníci byli do skupin rozděleni vždy tak, aby zde byli zastoupeni i příjemci sociální práce. Každá skupina přitom obdržela otázku vztahující se k tématu participace (*„kdo?"*, *„kdy?"*, *„jak?"*, *„proč?"*), kterou měla v průběhu konference probrat a připravit k ní svůj závěr. Jednotlivé závěry byly prezentovány na závěrečném plénu a jejich souhrn představíme i nyní.

KDO by měl/může participovat?

Ve vztahu k otázce, kdo by měl participovat, se skupina shodla, že *„všichni"*. Jako podmínku zodpovězení otázky *„kdo?"* ale skupina považovala nastavení a udržení (strukturální i mocenské) rovnosti mezi (těmito) všemi. K položené otázce se tedy pojí i tematika způsobů zavádění participace, které by měly dle skupiny vycházet ze zájmu všech.

S otázkou *„kdo?"* skupina spojila otázku *„kde?"*, na tuto otázku dala opět velmi všeobecnou odpověď: *„všude"*, tedy všude tam, kde je prostor přístupný všem stakeholderům a všude tam, kde je to potřeba. Tato všeobecnost je záměrná, akcentuje důležitost participace a spolupráce

s příjemci sociální práce, která vychází *„zespodu"*, tedy takové spolupráce, kde se mohou zapojit opravdu všichni a všude. Skupina přitom určila dva směry, odkud by bylo možné participaci prosazovat. Jedná se o možnost prosazení *„z venku systému"* nebo *„zevnitř služeb"*.
K otázce *„kdo?"* se pojí (dle názoru skupiny) i principy participace, které je nutné dodržet pro udržení motivace participantů/komunity. Ve vztahu k těmto principům skupina akcentuje následující:

- naplnění *„idejí demokracie"*
- vzájemná úcta a spravedlnost jako *„společná věc"*
- podpora soudržnosti a rovnosti
- podpora samostatnosti a důvěry v sebe sama
- společné tvoření a k němu se vztahující možnost ovlivňovat rozhodování
- zplnomocňování *„potřebným"*/*„znevýhodněným"* k řešení svých problémů tvořené *„vzájemným propojováním"*

V rámci skupinové diskuze k otázce *„kdo?"* byli zmíněni konkrétní aktéři, kteří by mohli být zapojeni do participativních přístupů. Jedná se o pomáhající pracovníky, akademiky, církve, pomáhající, vzdělávací a kulturní organizace, média, policii, komunitní organizace, bytová družstva a samozřejmě příjemce sociální práce. Zapojení příjemců sociální práce může určitým způsobem osvobodit sociální pracovník. Příjemci sociální práce se totiž mohou svobodněji vyjadřovat, protože nejsou vázáni funkcí v té dané službě.
V rámci tematizace otázky *„kdo?"* vyvstala ve skupinové diskuzi potřeba posílit práva sociálních pracovníků. Posílení práv bylo tematizováno i ve smyslu změny systému dotací, *„které mají většinou nějaké omezené trvání"* a požadavek na časově omezené výstupy, které je nutno předložit. Participativní přístupy nepřináší „rychlé a přímé výsledky", někdy mohou být chaotické, ale *„dlouhodobě vytváří lepší služby"*.

KDY volit participativní přístupy?

Otázka *„kdy?"* byla skupinou zodpovězena *„od začátku až do konce spolupráce mezi člověkem a sociálním pracovníkem"*. Skupina tedy vnímá participativní přístup jako proces, který nelze v žádném bodě přerušit. Skupina považovala také za nutnost ukotvit otázku *„kdy?"* existujícím mocenským vztahem *„participace by měla být všude tam, kde je nerovný vztah z hlediska moci"*. Tato odpověď akcentuje nutnost/možnost využít

participativní přístupy i mimo pole působnosti sociální práce. V rámci skupinové diskuze byla ovšem v tomto bodě identifikována bariéra využití participativního přístupu a sice *„sociální pracovníci mohou být nastaveni a mohou být schopni participativního myšlení, ale často jim vítr z plachet může vzít to, že veřejnost nebo okolí na to připraveno není"*.

V rámci odpovědi na otázku *„kdy"* skupina uvádí konkrétní případy možného/doporučovaného využití participativních přístupů. Jedná se o fázi plánování s důrazem na komunitní a individuální plánování, dále o výběr *„věcí sloužících lidem"* (např. zdravotního materiálu) a konečně o případové konference.

K otázce *„kdy?"* vztahuje skupina určité potřeby a rizika. Jedná se o následující:

- potřeby vyvarovat se nepochopení principů individuálního plánování
- potřeby vysoké flexibility
- potřeba *„schopnosti vzdát se své moci"*, *„schopnosti uznat vědomosti druhých"* (a to nejen ze strany sociálních pracovníků, ale i příjemců sociální práce)
- potřeba posílit personální zázemí služeb sociální práce
- riziko formalizace (např. při společném vytváření pravidel)
- riziko *„uplatňování moci"* ze strany sociálního pracovníka (toto riziko je akcentováno zejména ve vztahu *„neuplatňovat svou moc"* v případě, že klient řekne *„ne"*)

V rámci odpovědi na otázku *„kdy"* doplnila skupina i příklady možnosti využití participativního přístupu. Dle názorů účastníků skupiny by měl být participativní přístupy využity v případě, že je vytvářena nová služba a je nutné nastavit její pravidla, pokud je připravován návrh zákona týkající se konkrétní skupiny obyvatel nebo pokud je tvořen nový sociální projekt či komunitní plán. Využití participativních přístupů je skupinou obecně doporučováno v případech, kdy se rozhoduje o otázkách lidské důstojnosti.

Skupina také identifikovala čtyři praktická opatření, která by umožňovala využívat participativní přístupy. Prvním z doporučení je dostatečné zajištění personálního zázemí služeb sociální práce, jelikož participativní přístupy vyžadují hodně času a energie. Druhým z doporučení byl důraz na flexibilitu, který je v rámci participativních přístupů vnímán (jedná se přitom o flexibilitu pracovníků, ale i o flexibilitu celého systému). Poslední dvě doporučení jsou

tematizována ve smyslu schopnosti sociálních pracovníků vzdát se své moci. Jedná se o schopnost vzdát se své moci jako takovou a o respekt znalostí druhých lidí.

JAK participovat/jak využívat participativní přístupy?

K otázce *„jak?"* se pojí dvě série odpovědí a sice, jak participovat a jak (ne) participovat. Pozitivní principy participace jsou následující:

- klást důraz na kontext
- vybrat participanty, pro které je téma opravdu důležité, kterých se dotýká
- nechat participující, aby sami definovali téma
- dbát na vyslyšení všech hlasů (*„zajímat se"*)
- zajistit, aby byl *„ve středu pozornosti člověk"*
- dát možnost mluvit o obavách z dopadů a výsledků
- být otevřený všem nápadům a návrhům, *„ptát se, zajímat se"*
- podpořit všechny zúčastněné a nezúčastněné motivovat k účasti (*„umět vzbudit pocit důležitosti"*)
- umět jednat/komunikovat (s tímto principem je spojena i schopnost facilitace skupinového dění)
- *„věřit"* ve spolupráci (ve *„spolehlivost"*)
- průběžně reflektovat svou činnost

Mezi negativní principy participace bylo zařazeno následujících sedm *„NE"*:

- NEponižovat
- NEurážet
- NEdávat nepřiměřené požadavky
- NEvyčítat
- NEobviňovat
- NEodsuzovat (dle vzhledu)
- NEodmítat nikoho, NE limitovat

K otázce „jak" se pojí i podotázka, jak zajistit téma, aby bylo důležité pro všechny. Prvním krokem v tomto procesu je *„počkat si na téma"*, následuje *„otevřenost vývoji"* a posledním krokem, který skupina považuje za důležitý je *„provádět průběžnou reflexi"*.

PROČ participovat/proč využívat participativní přístupy?

Na otázku *„proč?"* byly vyzdvihnuty pozitivní i negativní aspekty participativního přístupu. V rámci pozitiv byla akcentována zejména podpora partnerství mezi *„klientem"* a sociálním pracovníkem, která vede k zplnomocnění *„klienta"* k prosazení svého zájmu na místech (*„kde se rozhoduje"*) což může vést ke zvýšení sebevědomí *„klienta"* a k poskytnutí možnosti vidět svůj vlastní podíl na výsledcích. Výhoda využití participativního přístupu je spojována také s ovlivněním *„více lidí"* (a to co do hloubky, kvality i šíře zapojení subjektů), tedy s vyšší efektivitou a vnímanou smysluplností ať už sociální práce jako takové nebo konkrétního projektu či výzkumu. Participativní přístup je rovněž vnímán jako přístup *„snižující bariéry"* a tím umožňující vyjádření názoru všech. Cílové skupiny tak nejsou kategorizovány, naopak jsou hledány společné problémy a jejich řešení. Participativní přístup také poskytuje příjemci sociální práce pocit rovnoměrného rozložení moci mezi sociálním pracovníkem a klientem. Příjemce sociální práce se tak *„může ve své situaci cítit mnohem komfortněji…protože expertem na tu situaci je on sám"*.

Mezi negativní aspekty participativních přístupů byly zařazeny odpovědi na otázku *„Co brání použití participativního přístupu?"* V rámci odpovědí byla akcentována zejména malá tradice participativních přístupů v České republice a z toho plynoucí chybějící vzdělání a zkušenosti s těmito přístupy ze strany sociálních pracovníků. Je zde také patrná určitá nevíra v příjemce sociální práce, nevíra ve smyslu schopnosti participovat. S nižší tradicí participativních přístupů je dle skupiny spojena i nižší podpora ze strany státu. V tomto kontextu byla mezi negativa vztahující se k participativnímu přístupu zařazena i neochota sociálních pracovníků pro zapojení do těchto přístupů. Tato neochota je často spojena s nutností spolupracovat s širším okolím klientů (*„systém spíše napomáhá individuální klientské práci"*), s nedostatkem informací o participativních přístupech, nedostatkem dobrovolníků, nutností postupovat dle předepsaných metodik, časovou náročností těchto přístupů a menší vnímanou podporou ze strany státních orgánů/vedení organizace, kde sociální pracovník působí. Neochota byla spojována i s faktem, že sami sociální pracovníci mohou mít pocit, že nezažívají participativní přístup (je pro ně tedy těžké jej používat). Participace se tak stává spíše formálním předpokladem, než uskutečnitelnou akcí.

Využití participativních přístupů má také větší požadavky na osobnost sociálních pracovníků nebo obecně těch, co je využívají. Skupina v rámci

diskuze nad požadavky participativních přístupů na osobnost sociálního/pomáhajícího pracovníka uvedla následující:

- důvěra v lidi
- schopnost motivovat
- vlastní zkušenost („*zážitek*") s participativními přístupy
- empatie
- dobré komunikační schopnosti (zejména schopnost aktivního naslouchání)
- psychická pohoda
- otevřenost
- sebevědomí a důvěryhodnost
- vzdělání, zkušenosti.

Příklady zápisů ze skupinové diskuze:

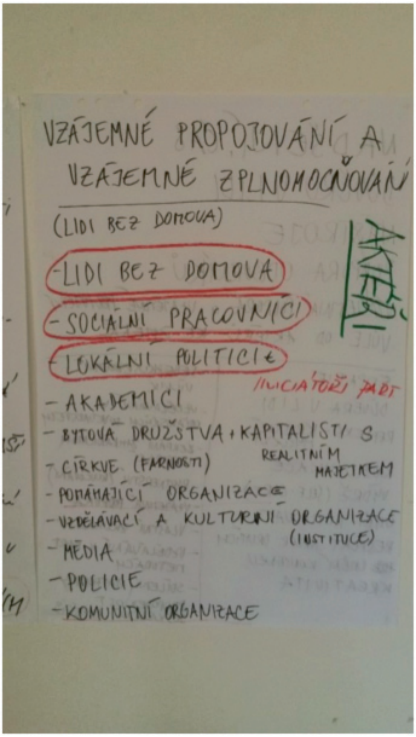

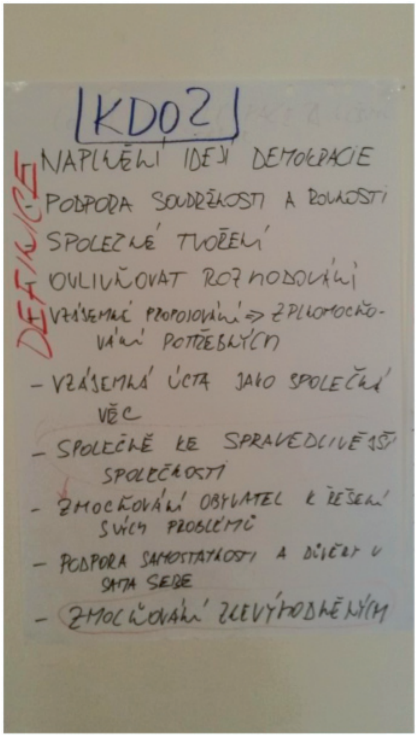

PŘÍLOHA Č. 2 – METAFYZIKA PARADIGMAT VÝZKUMNÝCH ŠETŘENÍ

Základní podstata (metafyzika) alternativních paradigmat výzkumných šetření

	Ontologie	**Epistemologie**	**Metodologie**
	Světonázor a předpoklad, v rámci kterého výzkumník operuje při hledání nových znalostí. *Schwantd, 2007* Studium věcí, které existují a toho, co existuje. *Latsis, Lawson and Martins, 2007* Jaká je podstata reality? *Creswell, 2007*	Proces myšlení. Vztah mezi tím, co víme a co vidíme. Mezi pravdou, kterou hledáme a přesvědčeními, které jako výzkumníci máme. *Bernal, 2002; Guba & Lincoln, 2005; Lynham & Webb-Johnson, 2008; Pallas, 2001* Jaký je vztah mezi výzkumníkem a tím, co je zkoumáno? *Creswell, 2007*	Proces, jak vyhledáváme nové znalosti. Principy našeho šetření a toho, jak by naše šetření mělo probíhat. *Schwandt, 2007* Jaký je proces výzkumu? *Creswell, 2007*
Pozitivismus Realisti, výzkumníci „tvrdé vědy"	Přesvědčení o jedné identifikovatelné skutečnosti. Existuje pouze jedna pravda, které může být měřena a studována. Účelem výzkumu je predikce a kontrola přírody. *Guba & Lincoln, 2005; Merriam, 1991; Merriam, Caffarella & Baumgartner, 2007*	Přesvědčení o totální objektivitě. Není důvod pro interakci výzkumníka se studovaným. Výzkumníci mohou hodnotit pouze vědeckou přísnost a ne její dopad na společnost nebo subjekt výzkumu. *Guba & Lincoln, 2005; Merriam, 1991; Merriam et al., 2007*	Víra ve vědeckou metodu. Hodnota `zlatého standardu` pro přijímání rozhodnutí. Zakotvená v konvenčních tvrdých vědách. Víra v zásady falzifikace Výsledky a zjištění jsou pravdivé, dokud se nevyvrátí. Validní data jsou produkována studiemi, které mohou být replikovány. *Merriam, 1991*

Postpozitivismus Modifikovaná forma positivismu	Uvědomění si, že příroda nemůže být plně pochopena. Existuje jedna realita, ale my nebudeme schopni plně porozumět, jaká je nebo jak se k ní dostat kvůli skrytým variacím a nedostatku absolutna v přirozenosti. *Guba & Lincoln, 2005; Merriam, 1991; Merriam et al., 2007*	Předpoklad, že se můžeme pouze přiblížit přírodě. Výzkum a jím produkována statistika poskytuje způsob pro přijímání rozhodnutí použitím nekompletních dat. Interakce se subjekty výzkumu by měly být minimální. Validita výzkumu plyne z výzkumníků, ne ze studovaných subjektů. *Guba & Lincoln, 2005; Merriam, 1991; Merriam et al., 2007*	Výzkumníci by měli usilovat o přiblížení se realitě. Požití statistických dat je důležité pro vizuální interpretaci našich zjištění. Víra ve vědeckou metodu. Výzkum je úsilí o vytvoření nových znalostí, hledání vědeckých objevů. Pokus ptát se na více otázek než pozitivisti z důvodu neznámých variací zahrnutých ve výzkumu. Existuje sjednocující metoda. Odstup výzkumníka k získání objektivity. Využívaní hypoteticko-deduktivní metody, formulace hypotéz; dedukce a generalizace. *Guba & Lincoln, 2005; Merriam, 1991; Merriam et al., 2007*
Kritické teorie Vytváří změnu, ze které by měli profitovat utlačovaní	Lidská přirozenost funguje ve světě založeném na boji o moc. To vede k interakcím privilegií a oprese, která může být založena na rase nebo etnicitě, socioekonomic-kých třídách, genderu, mentálních nebo fyzických schopnostech, nebo na sexuální orientaci. *Bernal, 2002; Giroux, 1982; Kilgore, 2001*	Výzkum je poháněn studiem sociálních struktur, svobod a útlaku, moci a kontroly. Výzkumníci jsou přesvědčeni, že produkované znalosti mohou změnit existující opresivní struktury a odstranit útlak prostřednictvím zplnomocnění. *Merriam, 1991*	Dialogická/ dialektická. *Guba & Lincoln, 2005* Hledání participativního výzkumu, který zmocňuje utlačované a podporuje sociální transformace a revoluce. *Merriam, 1991*

Konstruktivismus (např. Interpretativismus) *Získává porozumění interpretací vnímání subjektu*	Relativisti: reality existují ve formě vícenásobné mentální konstrukce, sociálně a empiricky založené, závislé na její formě a obsahu toho, kdo je jejich nositelem. *Guba, 1990* Relativismus: lokálně a specificky konstruovány a spolukonstruovány reality. *Guba & Lincoln, 2005* Naši individuální osobní realitu – způsob, jakým si myslíme, že život je a jakou část v něm sehráváme my – si sami vytváříme. Dáváme dohromady naši vlastní realitu. *Guba & Lincoln, 1985* Existují vícenásobné reality a jsou závislé na individuích. *Guba, 1996* Metafyzika, která zahrnuje relativitu. *Josselson, 1995* Praktikujeme šetření, která přinášejí smysl veřejnosti a těm, které studujeme. *Preissle, 2006*	Subjektivisti: Tazatel a dotazování jsou sloučeni do jedné entity. Zjištění jsou doslovně výtvorem procesu interakce mezi nimi dvěma. *Guba, 1990* Transakční/ subjektivisti: spoluvytváření zjištění. *Guba & Lincoln, 2005* Filosofické přesvědčení, že lidé konstruují jejich vlastní pochopení reality; my konstruujeme význam založený na našich interakcích s naším okolím. *Guba & Lincoln, 1985* Sociální realita je konstrukt založený na referenčním rámci aktérů v rámci daného nastavení. *Guba & Lincoln, 1985* Nemůžeme poznat skutečno bez rozpoznání naší vlastní role jakožto znalců. *Flax, 1990* Simultánně empirický, intersubjektivní a na proces orientovaný. *Flax, 1990*	Hermeneutika, dialektika: Jednotlivé konstrukty jsou vyvozeny a zdokonalovány hermeneuticky, porovnávány a kontrovány dialekticky, s cílem generalizace jednoho nebo několika konstruktů, u kterých existuje podstatná shoda. *Guba, 1990* Hermeneutická, dialektická. *Guba & Lincoln, 1985* Hermeneutická diskuse. *Geertz, 1973* Hermeneutika (interpretace, tj.uznání a vysvětlení metafor) a komparace a kontrastní dialektika (řešení sporů prostřednictvím racionální diskuse). *Guba, 1996* Každodenní vědomí reality a její proměnlivé kvality prostupují politiku, média a literaturu. *Guba & Lincoln, 1985* Konstrukce reality musí záviset na nějaké formě konsensuálního jazyka. *Guba & Lincoln, 1985*

	Předpokládá, že realita, tak jak jí známe, je konstruována intersubjektivně prostřednictvím významů a porozumění rozvíjených sociálně a empiricky. *Guba & Lincoln, 1994*	Studujeme sami sebe studiem sebe samých a ostatních. *Preissle, 2006* Předpokládá se, že se nemůžeme oddělit od toho, co známe. Výzkumník a objekt výzkumu jsou propojeni takto – kdo jsme a jak rozumíme světu je centrální části toho, jak rozumíme sami sobě, ostatním a světu. *Guba & Lincoln, 1994*	Inventarizace a spekulace ohledně budoucnosti nám pomáhají pochopit minulost i přítomnost a podporují naše volby pro budoucnost, po které toužíme. *Preissle, 2006* Interpretativní přístupy spoléhají na naturalistické metody (interview, pozorování a analýzy existujících textů). Tyto metody zajišťují adekvátní dialog mezi výzkumníkem a těmi, se kterými je v interakci za účelem kolaborativního konstruování významné reality. Obecně vzato, významy vyvstávají v průběhu výzkumného procesu. Typicky se využívají kvalitativní metody. *Angen, 2000*

Participativní paradigma (postmodernismus) Transformace založená na demokratické participaci mezi výzkumníkem a subjektem výzkumu	Participativní realita: subjektivně-objektivní realita, spoluvytvářená myslí a okolním vesmírem. *Guba & Lincoln, 2005* Svoboda od objektivity s novým porozuměním vztahů mezi mnou a ostatními. *Heshusius, 1994* Sociálně konstruováno: podobně konstruktivní, ale nepředpokládejte, že racionalita znamená lepší znalosti. *Kilgore, 2001* Subjektivně-objektivní realita: Znalci mohou být znalci pouze tehdy, pokud jsou známi pro jiné znalce. Světonázor založen na participaci a participativní realitě. *Heron & Reason, 1997*	Holismus: Přesouvá tradiční souvislosti mezi pravdou a interpretací, ve kterých idea pravdy antidatuje ideu interpretace. *Heshusius, 1994* Kritická subjektivita v participační transakci s kosmem; prodloužená epistemologie empirického, výrokového a praktického vědění; spoluvytváření zjištění. *Guba & Lincoln, 2005* Kritická subjektivita: Porozumění tomu, jak víme, co víme a že znalosti uzavírají vztahy. Existují čtyři způsoby vědění: 1) empirické, 2) prezentační, 3) výrokové, a 4) praktické. *Heron & Reason, 1997*	Politická participace v kolaborativních akčních dotazováních, primárně praktických; užívání jazyka ukotveného ve sdíleném empirickém kontextu. *Guba & Lincoln, 2005* Využívaní dekonstrukce jako nástroje pro dotazování převládajících reprezentací studujících, studium literatury a vzdělávání dospělých; toto diskreditujе falešné binární soubory strukturující komunikaci a zpochybňuje tvrzení, co má být zahrnuto nebo vyjmuto jako normální, správné nebo dobré. *Kilgore, 2001* Demokratizace a spoluvytváření jak obsahu, tak metod. Společné angažování se v demokratickém dialogu jako spoluvýzkumníci a spolusubjekty. *Heron & Reason, 1997*

Pozn.: Tabulka byla vytvořena autory Guba & Lincoln (2011), později doplněna a rozšířena autorkou Lynham a jejím Ph.D. studentem Byrdem

PARTICPATIVNÍ PŘÍSTUPY V SOCIÁLNÍ PRÁCI

Autorky: Monika Bjelončíková, Kateřina Glumbíková, Alice Gojová, Vendula Gojová

Recenzentky: Mgr. et Mgr. Radka Janebová, Ph.D., doc. Mgr. Soňa Vávrová, Ph.D.

Neprošlo jazykovou úpravou.

Vydavatel: Ostravská univerzita

Tisk: X-media

Rok vydání: 2016

ISBN: 978-80-7464-851-9

Náklad: 150 ks

ISBN: 978-80-7464-851-9